

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

ДИПЛОМНА РОБОТА

**Вільне козацтво 1917–1918 рр.: генеза, поширення та політична
легітимація**

Хоменка Михайла Олексійовича

студента 4 курсу

групи ІСТб-1-22-40д

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Куцик Руслан Ростиславович

Роботу захищено «___» _____ 2026 р.

Оцінка _____

Київ-2026

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Огляд історіографії.....	
1.2. Джерельна база.....	
РОЗДІЛ 2. ПОЯВА ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА	
2.1. Передумови виникнення та основні чинники селянської підтримки Вільного козацтва.....	
2.2. Понятійно-термінологічні виміри дослідження феномену Вільного козацтва.....	
2.3. Поширення вільно козацьких формувань теренами України	
РОЗДІЛ 3. ПОШУКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА	
3.1. Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва 1917 року	
3.2. Вільне козацтво і Українська Центральна Рада	
3.3. Соціально-політична взаємодія Вільного козацтва із суспільством та під час першої радянсько-української війни 1917-1918 рр.	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого переосмислення історичного досвіду українського державотворення, а саме – ролі народної ініціативи та міліційних структур у захисті національних інтересів під час Української революції 1917–1921 рр. Поява Вільного козацтва у 1917 році стала унікальним феноменом самоорганізації українського селянства, яке в умовах розпаду інститутів Російської імперії зуміло створити ефективні збройні формування для захисту правопорядку, власності та національно-політичних здобутків.

Дослідження генези, географічного поширення та спроб легітимації цього руху дозволяє детально проаналізувати соціокультурні коди українського селянства та специфіку його взаємодії з державною владою в особі Української Центральної Ради. У сучасних реаліях, коли Україна відстоює свою незалежність у протистоянні зовнішній агресії, історичний досвід формування добровольчих підрозділів, їхньої взаємодії із суспільством та участі у першій радянсько-українській війні 1917–1918 рр. набуває не лише теоретичного, а й важливого практичного значення для розуміння потенціалу народної самооборони.

Об'єктом дослідження є рух Вільного козацтва як специфічна форма військово-політичної, соціальної та міліційної самоорганізації українського суспільства в період Української революції.

Предметом дослідження є історична генеза, особливості та географія поширення вільнокозацьких формувань, процеси їхньої політичної легітимації, а також характер взаємодії з Українською Центральною Радою і суспільством та бойовий шлях у ході першої радянсько-української війни 1917–1918 рр.

Метою дипломної роботи є висвітлити ключові аспекти генези, динаміки поширення та процесів політичної легітимації Вільного козацтва у 1917–1918 рр. як чинника захисту української державності, а також з'ясування причин його підтримки селянством.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати передумови генези Вільного козацтва в 1917 році та визначити соціокультурні й ментальні чинники його підтримки українським селянством;
- здійснити понятійно-термінологічний аналіз дефініцій Вільного козацтва;
- розкрити особливості та масштаби поширення вільнокозацьких загонів теренами України;
- висвітлити хід, рішення та значення Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва 1917 року як ключового етапу його політичної легітимації;
- охарактеризувати особливості взаємовідносин, нормативно-правового оформлення та політичної взаємодії Вільного козацтва з Українською Центральною Радою;
- розкрити специфіку соціально-політичної взаємодії Вільного козацтва із суспільством та його участь у захисті УНР під час першої радянсько-української війни 1917–1918 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з весни 1917 року по квітень 1918 року. Нижня межа пов'язана із початком Української революції, деструкцією колишніх імперських інститутів правопорядку та виникненням перших загонів Вільного козацтва на Звенигородщині (Київська губернія) у квітні 1917 року. Верхня межа обмежена наказом міністра військових справ УНР від 5 квітня 1918 р., згідно якого було офіційно розформовано всі загони Вільного козацтва, що завершило цей етап існування підрозділів.

Територіальні межі дослідження охоплюють етнічні українські землі, на які поширювалася юрисдикція Української Центральної Ради згідно з її Третім та Четвертим Універсалами. Особлива увага зосереджена на регіонах найінтенсивнішої генези та поширення вільнокозацького руху – Наддніпрянщині (передусім Київська, Подільська, Чернігівська, Полтавщина та Херсонська губернії).

Практичне значення. Результати дослідження, його висновки та узагальнення можуть слугувати подальшому поглибленому вивченню історії Вільного козацтва на теренах України. Вони можуть бути використані під час підготовки і написання статей, рефератів, тез-доповідей для конференцій котрі за своєю тематикою дотичні до проблеми, розробки навчальних курсів, лекцій тощо.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить ... сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Досліджуючи історіографію Вільного козацтва нами було використано літературу яка була у відкритому доступі для опрацювання.

«Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр.»¹ Р. Млиновецького є одним із перших, що ґрунтовно висвітлювали тему Вільного козацтва водночас праця автора є джерельно застарілою.

Найновішими працями з теми Вільного козацтва є нароби В. Лободаєва «На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років»², його наразі найповніша монографія «Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.»³, що ґрунтуючись на багатій джерельній та літературній основі привносить нові дані про розвиток Вільного козацтва на Звенигородщині. Статті цього ж автора «Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ»⁴, яка відкриває процеси поширення вільнокозацького руху Звенигородкою, «Організація та діяльність київського робітничого вільного козацтва (листопад 1917 – січень 1918)»⁵, де автор розкриває особливості функціонування Вільного козацтва у Києві та його взаємодію з українським урядом, спільна з М. Савченком стаття про перебіг з'їзду в Чигирині.⁶

¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Торонто : Гомін України, 1970. 563 с.

² На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. 352 с.

³ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. 671.

⁴ Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. №791. С. 139-164.

⁵ Етнічна історія народів Європи. 2000. №10. С. 58-62.

⁶ Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2001. Том 6. С. 318-340.

У дослідженні В. Верстюка «Вільне козацтво» в Українській революції 1917—1921 рр.»⁷ приводить нові інтерпретації стосовно підтримки селянами Вільно козацтва та намагань верхівки звенигородського козацтва підпорядкувати собі вільнокозацький рух.

Поширення Вільного козацтва і особливості його формування на півдні України висвітлюється у наробку В. Бондаренка, зокрема у монографії «Вільнокозацький рух на півдні України (1917-1918 рр.)».⁸ У статях В. Бондаренко приділяє увагу вільнокозацькому руху на Катеринославщині загалом та його локалізації в Олександрівці, селі Глосах.⁹ У монографії «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.)» автор висвітлює понятійний та термінологічний феномен Вільного козацтва.¹⁰ Діяльність та формування вільнокозацьких загонів на півдні висвітлює також Є. Джумиґа.¹¹ Стосовно поширення козацтва, як на півдні, так і у центрі України дає дисертація Ю. Митрофаненка.¹²

Роль Товариства просвіта у вільнокозацькому русі розкриває дослідження «Визвольна боротьба науково-популярний часопис».¹³

Внесок у дослідження локальної історії Вільного козацтва зробили С. Мілютін та С. Богодиста.¹⁴

⁷ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. С. 415–448.

⁸ Бондаренко В. Вільнокозацький рух на півдні України (1917-1918 рр.). С. 122-123.

⁹ Zaporizhzhia Historical Review. 2005. №19. С. 160-165.; Zaporizhzhia Historical Review. 2021. №25. С. 43-47.; Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія Історія. 2010. №25. С. 396-402.

¹⁰ В. Бондаренко. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.). 599 с.

¹¹ Чорноморська минувшина. 2007. №2. С. 1-7.

¹² Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України. 454 с.

¹³ Визвольна боротьба науково-популярний часопис. 2021. №2. 260 с.

¹⁴ Історія & Археологія. 2024. №1. С. 63-70.; Сьомі Череванівські наукові читання. 2024. №7. С.123-126.

Ясність у правосвідомість селян, їхнє розуміння справедливості та їх мислення із козацьким романтизмом дає у своїх дослідженнях В. Лозовий.¹⁵

Аспекти підпорядкування козацького руху українським урядом та утворення Реєстрованого козацтва досліджує С. Ахвутська.¹⁶

Дослідження козацького руху, як військової формації висвітлено у колективній монографії «Історія українського війська»¹⁷, З. Стефанова «Українські збройні сили».¹⁸

Оскільки тема Вільного козацтва є мало дослідженою важливими в дослідженні були енциклопедичні статті, що давали огульні відомості з теми Вільного козацтва про саме формування, поняттєву складову та участь в подіях так в дослідженні було використано статті О. Бойко, П. Гай-Нижника, О. Мироненка, Великої української енциклопедії¹⁹.

Велику частину дослідження складають наукові статті які різною мірою торкаються теми Вільного козацтва. Статті М. Глуценка, М. Кравченка, К. Петриченка, Г. Кривошия²⁰ переважно висвітлюють пов'язаність Вільного козацтва з традиціями козацтва та через це його всеохопне поширення оскільки

¹⁵ Національна та історична пам'ять. 2013. № 8. С. 271–276.; Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.). 2017. С. 251-269.

¹⁶ Гуржіївські історичні читання. 2015. №10. С. 177-179.

¹⁷ Історія українського війська. 822 с.

¹⁸ Стефанів З. Українські збройні сили 1917-21 рр. Том 1. 118 с.

¹⁹ Бойко О. Д. Вільне козацтво. resource.history. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).; Гай-Нижник П. П. Вільне козацтво. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34567> (дата звернення: 02.12.2024).; Вільне козацтво. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/Вільне_козацтво (дата звернення: 02.12.2024).; Мироненко О. М. Юридична енциклопедія - Шемшученко Ю.С. Лексика - українські енциклопедії та словники. URL: https://leksika.com.ua/14580710/legal/vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).

²⁰ Глуценко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917-1990 рр.). URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/2/03.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).; Кравченко М. Г. Прояви козацьких традицій періоду національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/57787> (дата звернення: 02.12.2024).; Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. № 39. С. 199–208.; Кривоший Г. Українське селянство в Національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. 1998. № 4. С. 51–62.

тема Вільного козацтва є нерозробленою автори часто наводять не однакові не систематизовані данні.

Статті, що намагаються систематизувати данні утворення та формування Вільного козацтва є нароби В. Щербатюка²¹, К. Мельничука²², Н. Химиці²³. В своїх розвідках не зважаючи на обмеженість формату статті автори намагаються подати найголовніші події пов'язанні з Вільним козацтвом на основі власних джерельних досліджень.

Корисними для дослідження виявилися праці які не мали прямого відношення до Вільного козацтва, проте, допомогли підтвердити факти пов'язані з причиною виникнення Вільного козацтва його ідейної складової також з'ясувати деякі факти з персоналіями діячів Вільного козацтва так були використанні праці С. Арнольдї, С. Кульчицького, С. Шамрая, С. Полтавця, О. Бандурки.²⁴

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження складають справоздавчі документи Державного архіву Київської області (ДАКО), що висвітлюють діяльність Вільного козацтва та дають змогу зрозуміти стан села під час революції і неефективність органів влади у боротьбі з анархією. Для розуміння політичної

²¹ Науковий історико-філософський журнал. 2017. № 3-6. С. 166–172.; Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 275–283.

²² Мельничук К. Вільне козацтво України періоду Центральної ради. Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. 2007. № 10. С. 123–129.

²³ Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. 2010. №26. С. 4-15.

²⁴ С. Арнольдї. Задачі розуміння історії. С. 22.; Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. 79 с.; Кульчицький С. Шаблі з плугів. 260 с.; Шамрай С. Київська козащина 1855 р. (до історії селянських рухів на київщині). 124 с.; Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 47. С. 318–325.; Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. -1917 р.). 616 с.

орієнтації козацтва був використаний часопис, що Вільне козацтво розпочало друкувати після Чигиринського з'їзду.²⁵

Також збірники документів «Українська Центральна рада: Документи і матеріали»²⁶ це нормативні документи, збірник «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали»²⁷ наразі є єдиним виданням де зібрано нормативні та наративні матеріали пов'язані з Вільним козацтвом. Збірниками документів, що висвітлюють кризу державних органів після революції та дають розуміння розвитку Вільного козацтва як альтернативи міліції є «Журнали Тимчасового уряду» та «Історія міліції України».²⁸

Важливими є також документальні додатки у працях В. Лободаєва, що показують зародження Вільного козацтва на Звенигородщині та Черковера, що висвітлюють чинники до виникнення козацтва.²⁹

Більшу частину дослідження складають спомини діячів Вільного козацтва та пов'язаних з ним людей це спомини Ю. Тютюнника, Я. Водяного, П. Скоропадського³⁰. Особливу вагу становлять спомини Ю. Тютюнника, що був отаманом звенигородського коша Вільного козацтва, його свідчення є важливим джерелом про утворення Вільного козацтва, характеристику вільних козаків до того ж автор цитує документи яких наразі немає або й взагалі вони не збереглися, проте, Ю. Тютюнник вдається до перебільшень та часом надає хибні свідчення.

²⁵ Вільний Козак. URL: https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/storage/npaper/p1917_20/007.pdf (дата звернення: 14.06.2026).

²⁶ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. / упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.

²⁷ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ : Вид-во Олени Теліги, 2003. 1024 с.

²⁸ Журнали засідань Временного Правительства. Том VII. 448 с.; Історія міліції України. Том I. 504 с.

²⁹ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. 671.;

³⁰ Тютюнник Ю. Революційна стихія Зимовий похід 1919-20 рр. спомини. Львів : Універсум, 2004. 192 с.; Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного козацтва (спомини). Літературно-науковий вісник. 1922. № 2. С. 125–133.; Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його Зїзд в Чигирині 3.X 1917. Літопис червоної калини. 1930. Т. 2, № 10. С. 4–7.; Скоропадський П. Павло Скоропадський спогади кінець 1917-грудень1918 / ред. Я. Пеленський. Київ Філадельфія : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушев. НАН України, 1995. 477 с.

Спомини Я. Водяного є наразі єдиним джерелом котре висвітлює Чигиринський з'їзд Вільного козацтва та не має на нашу думку заангажованого висвітлення оскільки те, що наводить автор суперечить патетичному висвітленню цього з'їзду до того ж автор не має аж ніякого упередженого судження до діячів з'їзду, він його описує з кута зору споглядача. Споминами, що висвітлюють перебіг утворення Вільного козацтва та участь козацької звенигородської старшини в Чигиринському з'їзді є «До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр.»³¹ О. Бантиша-Каменського (псевдонім І. Полтавця-Острияниці), але у них непомірно возвеличує свою постать висуваючи її на передній план і таким чином маніпулюючи фактами применшує всіх інших діячів котрі стосувалися Вільного козацтва до того ж свідомо чи ні плутає дати подій, що кардинально змінює час поширення Вільного козацтва.

Спогади діячів В. Задояного, Ю. Лавріненка, Л. Биковського, В. Вишиваного, М. Шкільника розповідають про військові та організаційні аспекти звенигородського козацтва.³² Про організацію Вільного козацтва на Катеринославщині залишив спомини І. Мазепа.³³

Ставлення українського провіду до Вільного козацтва висвітлює П. Христюк, В. Винниченко та І. Феценко-Чопівський.³⁴

Проливають світло на взаємодію Українського генерального військового комітету з Вільним козацтвом спомини Володимира Кедровського, оскільки як член УГВК він детально описав зсередини процесу.³⁵

³¹ Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. 29 с.

³² Сучасність. 1981. №12. С. 74-91.; Українське козацтво. 1977. №1-2. С. 21.; Биковський Л. Спомини (1918-1922). 152 с.; Українське козацтво. 1972. № 4. С. 16-18.; ЦДАВО Ф.1075, оп. 4, спр. 18.; Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. 365 с.

³³ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Том 1. 198 с.

³⁴ Христюк П. Змаїтки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. с 202.; Винниченко В. Відродження нації. Том 2. с 328.; Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. 124 с.

³⁵ Кедровський В. Обриси минулого.123 с.; В. Кедровський. 1917 рік. С. 476.

Також в дослідженні були використанні спомини Є. Чикаленка та П. Богацького для більшого розуміння революційного безладу на селі та подій пов'язаних з кризою у вісі правопорядку.³⁶

РОЗДІЛ 2. ПОЯВА ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

2.1. Передумови виникнення та основні чинники селянської підтримки Вільного козацтва

Дослідження передумов виникнення Вільного козацтва потребує комплексного аналізу факторів, що зумовили деструкцію правопорядку в регіоні. Чоловими каталізаторами цього процесу стали з одного боку інституційний колапс влади, а з іншого соціокультурний стан тогочасного селянства.

Інституційна криза (міліція). Посівший владу Тимчасовий уряд 11 березня с. с. (24 березня н. с.) касував Департамен поліції цим самим всі працівники структури поліції були виведені поза штат таким чином поліція юридично припинила своє існування.³⁷ Революціонери які посіли владу не могли залишити поліцейний орган, бо ще вчора, він зганяв їх у заслання та буцегарні як слушно зазначає О. Бандурка: «Через це переможці не змогли втриматись від спокуси зведення рахунків з предстваниками колишньої влади, що зневажалася ними.»³⁸

Прецінь без органів правопорядку новий уряд не зміг би існувати тому нашвидкоруч була заснована міліція, одначе новостворений орган зіткнувся логічно із проблемами функціонування, як і будь-яка структура, що потребує

³⁶ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. 56 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). 424 с.; Буквоїд. Буквоїд. URL: https://bukvoid.com.ua/library/pavlo_bogatskiy/z_perezhitogo_sporadi/1.html (дата звернення: 14.06.2026).

³⁷ Журнали заседаий Временного Правительства. Том VII. С. 24.; Історія міліції України. Том I. С. 21.

³⁸ Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. -1917 р.). С. 307.

покращень на практиці, крім того творена на тлі зруйнованого органу імперської поліції, вона перебрала з посиленням ефектом її вади.

Міліція зіткнулася по-перше з браком кадрів, охочих на посади міліціантів було замало, оскільки для селян вона уособлювала старий режим, так частим з'явищем було роззброєння та лінчування над працівниками охорони правопорядку, напади та їх вбивства у наслідок загострення соціального протистояння яким воно було для селян працівники активно полишали свою службу, доприкладу Звенигородський повітовий комісар у зверненні до Виконавчий комітету Київської губернії за 01 жовтня с. с. (14 жовтня н. с.) 1917 року зазначав наступне: «...міліція в Звенигородському повіті перебуває за теперішніх часів у дуже оплаканому стані і раз у раз помічники комісара виконують функції суто поліцейного кшталту...» (Переклад з росій. мови авторський).³⁹ До того ж ворогом міліції окрім селян ставали наринувші дезертири та банди у сутичках з якими працівники отримували поранення та гинули. Навіть виданий ще 15 березня с. с. (28 березня н. с.) 1917 року обіжник МВС про можливість вступу до лав міліції чільних колишніх службовців не допоміг виправити ситуацію.⁴⁰

По-друге ті хто зголошувався стати у лави міліції часто не мали ані належної підготовки, ані розуміння виконання службових обов'язків. Міліціанти були безпорадні під час okazій, погромів, убивств не могли скласти протоколу, що гірше у лави міліції потрапили маргінальні особини, що були бездіяльні чи самі вчиняли злочини. Докладно проблеми кадрів висвітлені у депеші за 22 березня с. с. (4 квітня н. с.) 1917 року Головнокомандувача Київського військового округу М. Оберучева: «Проте формування міліції під час війни є досить важким, бо ж все чоловіче населення при здоров'ї від 18 до 45 років перебуває у лавах війська, а решта чоловіків між цими віковими межами має відстрочку від призову та працюють у підприємствах, фабриках, заводах з оборони країни чи то звільненні від призову у зв'язку з хворобою та

³⁹ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 18, арк. 79.

⁴⁰ Історія міліції України. Том I. С. 25.

непридатністю до служби у міліції. Між іншим складна та відповідальна перед владою і народом служба міліції (...) вимагає дужого здоров'я та витривалости не залежно від вміння поводитися зі зброєю задля захисту ближнього та самого себе при імовірних зіткненнях із озброєними злочинцями. ...але у малих містах та сільській місцевості формування міліції є досить важким, оскільки решта молодіжи 17 та менше років подібно як чоловіки віком старше 45 років навряд чи придатні до тяжкої служби в міліції так само здебільша вони єдині працюючі в сім'ї.» (Переклад з росій. мови авторський).⁴¹

По-третє відсутність коштів у кошторисах міських та земських управ, що мали повністю забезпечувати міліцію зброєю, набоями, транспортом тощо. Таким чином міліція опинялася єдиною хто немала засобів для дотримання порядку на відміну від тих проти кого вона мала скеровувати свої сили. Наочним прикладом є клопотання Білоцерківської міської управи 25 вересня с. с. (10 жовтня н. с.) 1917 року Київському губерніальному комісарові (який не мав повноважень на видання зброї): «Прошу Вас допомогти у справі постачання чинів Білоцерківської міської міліції зброєю та кулями / 20 револьверів системи «Наган» і 3000 куль /, з оглядом на критичне становище міліції яка не має у часи сум'яття необхідних засобів озброєння. Головне артелерійське управління повідомило Міську управу, що з цима клопотаннями потрібно звертатися в Головне управління у справах міліції.» (Переклад з росій. мови авторський).⁴²

Підбиваючи підсумки процитуємо тодішнього заступника Київського губерніального комісара Д. Дорошенка: «Між іншим, на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І тоді, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок Тимчасового правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціальної й необхідної, особливо в переходові часи, інституції, як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з багатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елемента, але

⁴¹ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

⁴² ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 18, арк. 12, 12 зв.

руйнувати її цілком згори донизу з тим, щоб на її місце поставити таку карикатурну установу, як міліція, не було жодної рації.»⁴³

Людський фактор (Дезертири, банди, агітатори). Дезерція з фронту спричинена зтяжною і виснажливою війною, крахом держави як наслідок неможливість забезпечувати воєнну потугу, підбурена революційними гаслами, що розкладали військо линула з простягнених Україною Південно-Західного та Румунського фронтів.

Військові, що поверталися додому вдавалися до реалізації радикальних гасел вчиняючи грабунки, вбивства, погроми вважаючи, що чинять революційний обов'язок. Найбільш вдало тут працювали більшовики у війська щоденно надсилалося 100 тисяч примірників газет, тобто будь-яка рота в 12 мільйонному війську кожного дня мала одну більшовицьку газету.⁴⁴ Тилові військові частини або співчували побратимам не заважаючи їм, або самі ставали учасниками бешкетів, так у єврейській газеті Der Telegraf від 11-го грудня 1917 року є свідчення: «Козаки двічі стріляли в повітря, але на юрбу це не подіяло. Як пізніше стало відомо, козаки самі підбурювали селян чинити погром.» (Переклад з росій. мови авторський).⁴⁵ Чи вже інша єврейська газета Naie Zait від 30-го жовтня 1917 року: «Приблизно о 6, коли населення сиділо зачинившись в домах, з'явилася банда військових грабіжників... З домів боялися виходити, тому що козаки розганяли та стріляли у верх. Погромникам вони, вочевиячки не заважали. ...Лише після 3 годин, коли вже було розграбовано 3 ятки, козаки попросили військових «досить, браття!»» (Переклад з росій. мови авторський).⁴⁶

Окрім зброї дезертири принесли із фронту знецінення людського життя. У власних селех вони як і агітатори заходилися «вершити правосуддя» та «свободу слова» підбурюючи селян до експропріації поміщицької землі та майна реалізуючи відоме більшовицьке гасло «грабуй награбоване» Є. Чикаленко знаходячись у Перешорах в своєму обійсті у 1917 році охарактеризував появу в

⁴³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). С. 132.

⁴⁴ Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. С. 43.

⁴⁵ Черковер І. Антисемитизм и погромы на Украинѣ 1917-1918 гг. С. 192.

⁴⁶ Ibid. С. 188.

селі таких агітаторів, що ставали причиною безладу на селі наступним чином: «Не знаю, як по інших місцевостях, а у нас і по сусідніх селах майже скрізь наверх повипливало оттаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами і т. ин. і поставали провідниками народу...».⁴⁷

Крім того дезертири часто ставали частинами банд творених з селян, амністованих Тимчасовим урядом в'язнів та утікачів, що скориставшись революційним сум'яттям здобули свободу. Перестрілки з міліцією та грабунки заводів і маєтків які ще вціліли ставало буденним з'явищем. Влучно стан моралі людини того часу описав П. Богацький, начальник повітової міліції Київської губернії: «За короткий порівнюючи термін найбільш порядна людина оберталась у руйнника та грабіжника. Все й всі, що ставали їм на перешкоді, зміталось, як не зброєю, так дрюком.»⁴⁸

Соціальний ґрунт (Схильність села до анархізму). Ослаблення органів влади на селі відкрило селянам можливість до боротьби проти неї. Тривала бездержавність в Україні і перебування українців у різних державних утвореннях призвело до дистанціювання селянства від держави і ототожнення її з примусом, насиллям та соціальним гнітом. Утворення власних органів самоврядування, Виконавчих комітетів дозволило селян впроваджувати у життя свою «справедливість», реквізувати фабричний та заводський матеріали і сировину, експропріювати поміщицьку землю разом живий та мертвий ренаменти господарств, що державних, що приватних, як зазначає В. Лозовий цитуючи О. Михайлова: «...переконання, що лише ручна праця на землі виправдовує багатство, що лежить в основі селянських уявлень, пояснює презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, інтелігентів, бачачи в них «ледарів»...».⁴⁹

⁴⁷ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. С. 15.

⁴⁸ Буквоїд. Буквоїд. URL: https://bukvoid.com.ua/library/pavlo_bogatskiy/z_perezhitogo_spogadi/1.html (дата звернення: 14.06.2026).

⁴⁹ Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.). 2017. С. 257.

Від початку революції у березні анархія зростала швидкими темпами вже у липні керівник МВС Г. Церетелі повідомляв Київському губерніальному комісарові: «Із багатьох місць поступають свідчення, що населення припускається захоплювати оранки та засіви чужих полів, усуває робітників і висуває понадсильні для сільських господарств економічні вимоги, завідське бидло нищиться, ренамент грабується, культурне господарство занепадає, чужі ліси рубаються, заготовлені для відправки лісові матеріали та дрова затримуються і жакуються, по-при-тому приватні господарства залишають свої поля незасіяними, а посіви і жбирь не жатими.» (Переклад з росій. мови авторський).⁵⁰

Антагонізм селян до «ледарів» провокував протистояння із містом, яке з одного боку складалося з усіх хто на думку селянства паразитує на праці селян, а з іншого віками міста на теренах України були виразником чужої (ненародної) культури та місцем з якого чиниться примус та насилля, прецінь революція відкрила селу можливість боротьби таким чином можемо споглядати картину, коли селяни відмовлялися давати місту ресурси для існування: «Завідомлення від 12 червня цього року за №1203 Васильківська міська управа повідомила Управління, що селяни заборонили місту рубання лісу придбаного у Васильківському лісництві договором 1915 року. ...Управа просить вжити всіх можливих заходів для безперешкодної заготівлі та вивозу дров Васильківською міською управою, бо в протилежному разі місту за повідомленням Управи загрожує лихо дров'яного голоду.» (Переклад з росій. мови авторський).⁵¹

Несприйняття держави та її інституцій, бажання жити відрубно сформували у селян власні поняття правосуддя, які ґрунтувалися на звичаєвому праві і рішенці громади, в добу революції, коли як мовилося вище органи влади ослабли, селянська правосвідомість являла собою симбіоз реальних існуючих та бажаних юридичних норм, бо поняття про твердість права взагалі була

⁵⁰ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 63, арк. 38.

⁵¹ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 26, арк. 20.

відсутня.⁵² Лінчування за колективним рішенням громади ставало основним способом покарання та досягненням справедливості за той чи інший злочин, на цьому акцентував увагу вище згадуваний П. Богацький: «Револьюційної влади село не відчувало і до неї майже не зверталось. А в тяжких випадках користувалося старим методом розправи – самосудом. На окраїнах одного містечка, недалеко Києва, почалися пожежі та грабунки багатіїв. Відбулись вони по одній і тій же системі і коли пожежа ширилась на однім кінці села, то грабунок, в той же час, відбувався на протилежному кінці села. Через деякий час селяни прослідують і переконались, що злодіями діяли свої ж люди. Незабаром піймали в чужій коморі двох хлопців. Товкли-товкли їх, поки не назвали вони ще десятюх спільників своїх. Посадили їх всіх в холодню, а між ними і одного жида. Не довго з ними марудились селяни. Придумали кару їм: закопати їх усіх живцем у землю.»⁵³

Отже подолання анархії в умовах відсутності працюючих органів охорони правопорядку через вище наведені проблеми потребувало вирішення і таким рішенням стала самоорганізація на місцевому рівні Вільне козацтво. Перш чим перейти до причин підтримки українським селянством форми вільно козацьких збройних формувань розглянено стисло історію появи.

Утворилося Вільне козацтво на Звенигородщині (Київська губернія) в Гусаківській волості в селі Гусакове, його утворювачі були місцевою інтелігенцією, Никодим Смоктій обіймав посаду комісара Гусаківської волости, В. Ковтуненко Звенигородський повітовий комісар, а Г. Пищаленко редактором газети «Звенигородська зоря», що пояснює вибір назви, бо козацький міт виплеканий ще за часів романтизму слугував інтелігентам державотворчою та націотворчою основою, наприклад Універсали УЦР, як гетьманські Універсали чи найменування військових частин іменами гетманів, як Богданівський та Полуботківський полки. До речі те, що двоє з утворювачів були предствниками

⁵² Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 89.

⁵³ Буквоїд. URL: https://bukvoid.com.ua/library/pavlo_bogatskiy/z_perezhitogo_sporadi/1.html (дата звернення: 14.06.2026).

влади пояснює чому ідея Вільного козацтва досить міцно закріпилася у Звенигородщині, бо тільки люди, що мали владу в краї могли, так активно пропагувати ідею відродження козацтва.

Розуміння того на якому ґрунті вибудовувалося Вільне козацтво дасть відповідь чому воно так міцно стало перейматися селянами. Надає відповідь на це частково «Наказ по Гусаківському куріню, №1» 8 травня с. с. (21 травня н. с.) де мовиться про захист громадян «Захищати самостійність України її незалежність, маючи на меті прошлі козацькі справи в господарських распорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як властности козацтва.»⁵⁴

В цих рядках на перший погляд можна побачити самостійницьку політику, водночас, в тексті чітко зазначається про оборону землі, ліса, лугу, що радше є обороною селянами своєї власности (власности козацтва «уявлення про право на землю вільного козака») В. Лободаєв інтерпретує цей фрагмент так, що: «Їх провідною метою (селянської козачої громади - М. Х.) був захист власницьких інтересів українського селянства, а перспектива розв'язання національно-державницької проблеми вбачалася ними в повній залежності від головної мети (оборони власности у вигляді землі, ліса, лугів - М. Х.)».⁵⁵ Вище вже мовилося, що селянство в першу чергу опікувалося власними інтересами, а вільні козаки (селяни) не розрізняли поняття самостійности та автономії в їх розумінні захисту України було найголовніше захист власної землі, що не суперечило боротьбі за федеративно-демократичну Російську республіку. В. Верстюк аналізуючи формулювання документу дає висновок, що Україна: «з документа постає не стільки державнополітичною реальністю, скільки сакральною риторичною фігурою.»⁵⁶

Наказ наголошував на тому, що на протязі: «250 років, як козак в неволі як козак не міг сам обміркувать свої справи: господарські та також і политишні. В

⁵⁴ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. С. 385.

⁵⁵ Лободаєв В.М. Вільнокозацький рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. №791. С. 146.

⁵⁶ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. Київ, 2000. С. 426.

ПЕРШЕ Гусаківський курінь написав на своїх прапорах ХАЙ ЖИВЕ вільне козацтво!. І в перше Ваша старшина пробенькетувала, та цей бенкет не той що колись наші прадіди его справляли, вилився він не веселіх співах козацтва, гопаку та чарці, цей бенкет мав другі напamки і перед цим бенкетом трусились нирухомо наші гнобителі, ховаючись у свої нори, один тіко козак почував себе велетнем свого рідного краю, серед тих тваринь які недавно його гнітили.» (вирізнення наше - М. Х.).⁵⁷

В цій цитаті можна побачити ототожнення козацтва з якісною зміною соціального стану, бо ж в селянській пам'яті козаччина мала «мітичне» забарвлення яке асоціювалося із свободою та правом на господарювання на своїй землі, яка була найактуальнішим питанням, якщо згадати, що всі постанови першого селянського та двох військових з'їздів не минали земельного питання, повертаючись до цитати, вона показує архаїчність свідомости тогочасного селянства, на думку В. Лозового протягом століть українська народна свідомість виробила два життєві ідеали, що суперечили та доповнювали один одного, перший – селянський (мир, земля, праця), який сповідував «стиль притаємного існування», що супроводжувався «уникнення широкого контакту зі світом» і породжував конформізм, пристосування до обставин, а другий козацький – (воля, війна, здобич), який орієнтувався на героїчний, авантюрний, активно-агресивний спосіб життя.⁵⁸ Революція активувала обидва на підтвердженням цього є не тільки ототожнення себе із прадідами-козаками, а із преїмання минувшини, так внутрішніми регулюючими «інституціями» були сотинний суд, що обирався вічем по одному кандидату з десятничих керівничих які потім обирають голову суду сотника та куріний суд із сотинних керівничих, а також і козаків по одному од сотні.⁵⁹ Тут варто розуміти, що Вільне козацтво не було правонаступником Запорозького козацтва, як застерігає В. Бондаренко: «Воно

⁵⁷ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. С. 384.

⁵⁸ Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1-2 червня 2017 р.). 2017. С. 253.

⁵⁹ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. С. 384-385.

вирізнялося соціальною базою, характером, ідеологією, військовою тактикою від ранньомодерних козаків, або іррегулярних козацьких формувань в Україні кінця XVIII – XIX ст.». ⁶⁰

Сублімовані спомини про минуле слугували способом залучення селян до політичної діяльності такі альянси на минуле жилилися не тільки назвами, а й матеріальною атрибутикою так отамани Гризло, Шаповал і Сергієнко за споминами Ю. Тютюнника, що брав участь II Всеукраїнському військовому з'їзді описував, що отамани на з'їзді з'явилися у козацькій атрибутиці: «На другому Всеукраїнському військовому з'їзді Звенигородський кіш Вільного Козацтва мав своїх представників, то були: Гризло, Шаповал і Сергієнко; всі з'явилися в старокозацьких строях: жупани, шаблюки, на шапках шлики, на головах оселедці.» ⁶¹. Про архаїчність політичної свідомості тогочасного села, що спиралося на старі козацькі обрамленні в «мітичні» перекази та про архетип вільного козака промовисто змальовує Ю. Тютюнник про одного з отаманів Вільного козацтва: «— Ось! — піднімає він над головою **руду шапку з довжезним шликом**. — Вільне козацтво й собі не попустить. Ми по згоді хочемо. Ти, москалю, собі, ти, жиде, собі, ти, поляче, собі, а ми теж самі собі. А хто не схоче по згоді, то осью! бачите?... **В руці якась кумедна стара шаблюка**. Вона крива, майже як серп. Очі всіх звертаються з надією на шаблюку. Мабуть ту шаблюку переховували діди і прадіди і, передаючи нащадкам, говорили: — Ховайте, діти, колись знадобиться... (вирізнення та підкреслення наше - М. Х.)» ⁶².

Отже причиною підтримки вільно козачої ідеї селянами є її співзвучність із козацтвом В. Лозовий пояснює це тим, що в Лівобережній Україні близько десятої частини землі належало козакам, що розселилися з часів Запорозької Січі, що козацькі сім'ї краще зберігали в своїй пам'яті події минулої боротьби своїх

⁶⁰ В. Бондаренко. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.). С 100.

⁶¹ Літературно-науковий вісник. 1922. № 2. С. 127.

⁶² Тютюнник Ю. Революційна стихія Зимовий похід 1919-20 рр. спомини. С. 26.

предків за волю України, що виділяло їх своєю ментальністю, патріотизмом, але не лише козаки, але й селяни також зберігали в собі пам'ять «гайдамацького духу» щодо козацтва, автор стверджує, що ідеологічну основу вільно козачого руху складав «почерпнутий з глибин історичної пам'яті «козацький військово-політичний ідеал», який був побудований на демократії де всі мають рівні права та де влада є виборною, широке народовладдя постає в архаїчних тенденція, бо права регулюються за місцевими звичаями за регулювання громади.⁶³ Так селянський патріотизм мав суто регіональний характер, передовсім він стосувався «малої Батьківщини» через слабку національну свідомість котра б об'єднувала селян спільним ідентетом.

Притримується думки про важливість пам'яті селянства про козацькі традиції та пов'язаність вільно козачого руху з розселенням козаків К. Мельничук, він стверджує що: «не випадково, що цей рух набрав організаційного оформлення в місцевостях, які входили до складу Гетьманщини та Запоріжжя.»⁶⁴ На козацькій традиції також наголошує М. Глущенко.⁶⁵ кісно доповнює цю ідею В. Верстюк наголошуючи на тому, що це не стільки дотримання традиції як аналогія з минулим, що надзвичайно характерно для селянської свідомости та психології така собі гра в коші, курені, сотні, кошових, курінних, сотників, осавулів, хорунжих⁶⁶. В. Лободаєв також висловлює думку, що спогади: «про козацьке самоврядування, і, зокрема, про особливі демократичні порядки, що панували в Запорозькій Січі, були тим історичним підґрунтям, що єднало неорганізоване і малоосвічене українське селянство.»⁶⁷.

⁶³ Національна та історична пам'ять. 2013. № 8. С. 272.

⁶⁴ Наукові записки КДПУ. 2007. № 10. С. 124.

⁶⁵ Глущенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917-1990 рр.). URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/2/03.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).

⁶⁶ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. С. 422.

⁶⁷ Лободаєв В.М. Вільнокозацький рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. С. 143.

В. Лободаєв також характеризує причину чому саме Звенигородщина стала місцем зародження Вільного козацтва, на думку автора: «саме тут особливо гостро відчувалося релігійне та національне протистояння між селянами українцями і поміщиками-поляками. Воно сприяло підтриманню історичних традицій. До того ж у кожному селі цього повіту жили родини козацьких нащадків, що виділялися серед загальної селянської маси заможністю та освіченістю.»⁶⁸. На підтвердження думки про іноземний поміщицький контингент можна навести цитату зі споминів Ю. Тютюнника, він сам був родом із Звенигородщини: «Всі маєтки великі й середні належали пп. Браніцьким, Шуваловим, Урусовим, Лерхе, Енгельгартам, Врангелям і т. и.»⁶⁹. В. Верстюк характеризує появу Вільного козацтва керуванням: «популярною серед селян козацькою історичною романтикою, яка добре будила національну свідомість, відновлювала історичні та культурні народні традиції...».⁷⁰ Крім того автор порівнює цей вияв з явищем 19 століття «Київською козащиною»: «Є підстави гадати, що на початку створення «вільне козацтво» було стихійною спробою відродити стару архаїчну козащину, яка для багатьох українців, а найбільше селян, асоціювалася з вільною Україною. Середина ХІХ ст. пам'ятає схожий процес, який увійшов у історію під назвою «Київської козащини.»»⁷¹. На нашу думку слушно селянське переймання козацтвом описав С. Шамрай і не зважаючи на те, що це були висновки щодо «Київської козащини» та про розкріпачення за своєю суттю з 19 століття до 20 селянська ментальність не дуже змінилася, що говорить про її архаїчність: «Підо впливом давніх традицій вона вилялася в бажання відновити давню козащину, яка тепер, в увялінні селян, підо впливом

⁶⁸ Ibid. С. 143-144.

⁶⁹ Літературно-науковий вісник. 1922. № 2. С. 126.

⁷⁰ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. Київ, 2000. С. 427.

⁷¹ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. С. 422.

часу, втратила свої негативні риси та залишилася в пам'яті більшості як ідеал вільного, рівного й братерського життя.»⁷².

Висновком може слугувати цитата історика С. Арнольді: «Кожна епоха життя суспільств має свої життєві завдання, її характеризуються як епоху особливу. Але ці характерні завдання для кожної епохи доводиться ставити і вирішувати особистостям і товариствам, що до неї належать, під впливом численних залишків минулого, а також у присутності нових елементів, дійсна роль яких може цілком визначитися лише в більш чи менш віддаленому майбутньому. Зрозуміти кожну епоху можна лише вдумавшись у комбінацію всіх цих впливів.» (Переклад з росій. мови авторський).⁷³ Комбінацією таких впливів і було Вільне козацтво.

2.2. Понятійно-термінологічні виміри дослідження феномену Вільного козацтва

Зважаючи на те, що перші збройні загони селянства виникали стихійно як реакція на тотальний параліч правоохоронних органів, у науковому дискурсі та тогочасних джерелах досі точаться дискусії навколо понятійно-термінологічного визначення суті цього феномену.

Вільне козацтво як добровільні міліційно-військове формування для охорони правопорядку розглядає О. Мироненко та В. Лозовий тільки останній вважає їх не формуваннями, а загонами козацтва, що є міліційно-військовими з'єднаннями, а перший додає, що вони також слугували для «оборони вольностей українського народу»⁷⁴. Варто зазначити, що оборона «вольностей» в контексті Вільного козацтва є ідеологемою історичною, державотворчої конари історії це

⁷² Шамрай С. Київська козащина 1855 р. (до історії селянських рухів на київщині). 3-тє вид. С.122.

⁷³ С. Арнольді. Задачи понимания истории. С. 22.

⁷⁴ Мироненко О. М. Юридична енциклопедія - Шемшученко Ю.С. Лексика - українські енциклопедії та словники. URL: https://leksika.com.ua/14580710/legal/vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).; Національна та історична пам'ять. 2013. № 8. С. 274.

спроба пов'язати Вільне козацтво з козацтвом 15-18 століття яке також боронило «вольності» і в контексті подій 1917-1918 року та соціальних виявів того часу це не є доречним до того ж автор не зазначає, що саме він вкладає в поняття «оборони вольностей українського народу». Вільне козацтво як національні добровільні військово-міліційні формування для охорони правопорядку розглядають М. Кравченко, О. Бойко, П. Гай-Нижник⁷⁵. М. Кравченко також додає в поняття охорони правопорядку поняття: «захисту правди, свободи і соборного народовладдя людей вільної України.»⁷⁶, водночас, розуміння Вільними козаками правомірності потребує окремого висвітлення. О. Бойко зазначає про важливість традицій запорожських козаків у формуванні Вільного козацтва⁷⁷. В. Лободаєв охарактеризовує Вільне козацтво, як національно-військове (воєнізоване) товариство⁷⁸. М. Глущенко як воєнізовані народні формування, які тільки пізніше набули в умовах воєнного стану УНР військового характеру⁷⁹. Велика українська енциклопедія наводить визначення Вільному козацтву: «Вільне козацтво добровільні збройні формування в Україні...»⁸⁰. Вільне козацтво виникло в середині Звенигородської громади тому тут є слушне зазначення В. Щербатюка про те, що Вільне козацтво це добровільне громадське формування, автор також додає, що це і міліційне народне утворення таке ж саме визначення надає Г. Кривоший, він зазначає, що Вільне козацтво це народна

⁷⁵ Кравченко М. Г. Прояви козацьких традицій періоду національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/57787> (дата звернення: 02.12.2024).; Бойко О. Д. Вільне козацтво. resource.history. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).; Гай-Нижник П. П. Вільне козацтво. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34567> (дата звернення: 02.12.2024).

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Лободаєв В.М. Вільнокозацький рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. С. 139.

⁷⁹ Глущенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917-1990 рр.). URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/2/03.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).

⁸⁰ Вільне козацтво. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/Вільне_козацтво (дата звернення: 02.12.2024).

міліція, а також оборона⁸¹. В. Бондаренко охарактеризовує Вільне козацтво, як національно-патріотичний, військовий і політичний рух: «Спроби визначення його як воєнізованої громадської організації викликають протиріччя, бо як тоді пояснити наявність військово-міліційних вільнокозацьких частин, створення урядом УНР Реєстрового Вільного козацтва, наявність ідеології й політичних амбіцій руху, його зв'язок з політичними партіями та участь у боротьбі за владу.»⁸²

Звертаючись до визначення дефініції Вільного козацтва за наявних джерел можемо сказати, що на початку створення Вільне козацтво було організацією без чітко окреслення себе як органу правоохоронного так не мовилося про чітке визначення себе як правоохранного органу та заходи щодо налагодження порядку так 23 квітня (за новим стилем 06.05) відбувся з'їзд громади Гусаківської волости метою якого була організація оборони революції супроти німців з якими на той час точилася війна: «вважаємо своїм святим обов'язком в цей мент оновлення Росії негайно згуртуватись і напружити всі свої сили, і з усіма націями нашої оновленої держави, а також з нашими закордонними спільниками, сусідами, стати рука об руку на захист Росії проти напливу злої деспотичної німецької орди, котра напустила своїх шпівнів в Росію, які вмісті з буржуазією сіють смуток і силяться зробити контрреволюцію»⁸³. В «Наказі по Гусаківському куреню №1» створений не пізніше 01. червня 1917 року (за новим стилем 14) року ми бачимо тільки мету боротися проти всього руйнуючого за все «позитивне», а саме групування окреслюється словом «організація»: «Козак бороняє, захищає всі справи селян, веде боротьбу з злочинством, захищає права й вільности граждан, стоїть на сторожі в закриплінню всіх справ вільности, за що не повинен щадить свого життя. Що

⁸¹ Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 276.; Наукові праці історичного факультету ЗДУ. 1998. № 4. С. 58.

⁸² В. Бондаренко. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.). С 117.

⁸³ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. С. 421–422.

торкається до організації козацтва по всій Україні... (виділення та підкреслення наше – М. Х.) »⁸⁴. Ю. Тютюник генерал-хорунжий Армії УНР та з 1918 року кошовий отаман Вільного козацтва в своїх споминах також окреслював Вільне козацтво як організацію, але й давав її визначення гурток «До праці приступили зараз же у березні місяці. За якийсь тиждень, чи два, кожда волость у повіті мала свій організований гурток. Нова організація прибрала назву Вільне Козацтво. (виділення та підкреслення наше - М. Х.)»⁸⁵ до чіткого оформлення та легітимації Вільного козацтва УЦР воно навіть на II Всеукраїнському військовому з'їзді 5-10 червня 1917 року (за новим стилем 18-23) представлялося як просто організація⁸⁶. Самі селянські вільно козачі формування називали себе гуртами, бо ж офіційно Вільне козацтво затвердилося тільки 13 листопада 1917 року (26 за новим стилем) і в самостворюваних статутах можна побачити саме таке формулювання. В статутах за жовтень 1917 року можна побачити назву гурт, водночас, в цих статутах також ще не визначенні чіткі функції формування, але через загострення революційного протистояння на кінець 1917 року в них можна побачити формулювання про охорону не тільки спокою на селі, а й боротьбу супроти контр-революції супроти УЦР так в статуті Вільного козацтва села Рожнівка, Борзенського повіту 08 жовтня 1917 року (за новим стилем 21): ухвалили заснувати із себе гурт вільного козацтва... «2) Коли з'явиться у нашому чи окольному селі (і взагалі на Борзенщині) контр-революційна сила, що буде загрожувати спокою та волі, Вільне Козацтво має за святий обов'язок рішуче боротися з такою силою;» аналогічне формулювання використовується в статуті села Юрки Кобиляцького повіту 15 жовтня 1917 року (за новим стилем 28)⁸⁷.

⁸⁴ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 372.

⁸⁵ Літературно-науковий вісник. 1922. № 2. С. 126.

⁸⁶ Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – № 5–6. – Липень 1917 р. eScriptorium : Репозитарій ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/11475e2b-cc8a-4a5b-92ec-4221c57ce0c8> (дата звернення: 06.12.2024).

⁸⁷ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 834-835, 854-855.

Варто зазначити, що в цих статутах в обов'язки Вільного козацтва також входить просвітницька діяльність: «дбати про культурно-освітній бік як Вільного Козацтва, так і взагалі селян»⁸⁸

Як товариства охорони спокою та порядку Вільне козацтво постає в «Циркулярі відділу формування Вільного козацтва» 24 серпня 1917 року (за новим стилем 06. 09) яке проводило опитування щодо доцільності створення Вільного козацтва: «В де-яких місцях, по власному почину, уже заснувались подібні **організації** під назвою: “Вільне Козацтво”, “Січ”, “Народне ополчення” або якомсь інакше, які ставлять завданням приблизно те, що указано вище. **Так як для таких Т-в...** (виділення та підкреслення наше - М. Х.)»⁸⁹. У резолюції з'їзду Слобідської України 24-25 вересня 1917 року (за новим стилем 09-10. 10) в Харкові Вільне козацтво також фігурує як товариство: «З'їзд уважає необхідним негайно приступити до міцної організації трудового селянства в **товариства вільного козацтва...** (виділення та підкреслення наше - М. Х.)»⁹⁰.

Міліційним формуванням для охорони порядку Вільне козацтво постає вперше за документом який виник на початку літа 1917 року в Звенигородщині «Інструкція формування Вільного козацтва по Звенигородському повіті». В документі Вільне козацтво окреслюється як «народна міліція»: «єдиним захисником демократичного ладу в Україні може стати тільки **народна міліція** («вільне козацтво»): «Цю **народню міліцію** уявляють собою всі творчі сили України, які годні носити зброю і ці сили не повинні перекидатися на сотні тисяч верст для несення військової служби, захищаючи своє власне господарство і господарство всього люду України...»⁹¹. На II Всеукраїнському з'їзді С. Петлюра роблячи доклад про «схему праці і штати Генерального Комітета» доповідаючи про завдання Відділа інспекторського зазначив що до нього варто передати

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 676.

⁹⁰ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 792.

⁹¹ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. С. 429.

формування народної міліції (Вільного козацтва): «Слід би, на думку докладчика (С. Петлюри - М. Х.), віддати в завідування цього відділу і організацію **народної міліції**, - отого козацтва, яке почало уже само організуватись в звенигородському повіті. (виділення та підкреслення наше - М. Х.)»⁹².

13 листопада 1917 року (за новим стилем 26) УЦР затвердила статут «Вільного козацтва України» який визначав Вільне козацтво як громаду, що закладає товариство з об'єднання громадян, що охороняє громадян, бореться з дезертирством та при демобілізації вживає заходів, що повинні зберігати спокій та порядок громадян їх права на власність, що важливо статут чітко визначав структурні підрозділи котрі мали забезпечувати громадський спокій «товариства закладають кінні і піші муштрові отряди козаків і козачої молоді, пожарні дружини і інші організації.» до того ж товариство займається фізичним та духовним розвитком своїх членів, окремо статут визначав військову складову громади товариства, що мала свою форму організації⁹³.

Таким чином, понятійно-термінологічний аналіз джерел та історіографії свідчить, що Вільне козацтво 1917–1918 рр. пройшло стрімку понятійну та організаційну еволюцію. Створені навесні 1917 року низові ініціативи селянства першопочатково виникали як стихійні самооборонні «гурти», головною метою яких був локальний захист від дезертирського й кримінального розгулу. У міру поглиблення революційних процесів рух набув ширшого нормативного оформлення, фігуруючи в документах як «товариство охорони порядку» та «народна міліція». Остаточна інституціоналізація феномену відбулася у листопаді 1917 року із затвердженням Українською Центральною Радою офіційного Статуту, який закріпив за Вільним козацтвом загальнодержавні військові, правоохоронні та культурно-просвітницькі функції. Отже, попри

⁹² Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – № 5–6. – Липень 1917 р. eScriptorium : Репозитарій ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/11475e2b-cc8a-4a5b-92ec-4221c57ce0c8> (дата звернення: 06.12.2024).

⁹³ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 435-438.

розмаїття тогочасних дефініцій, його суттю залишалися добровільність, збройний характер та низова селянська основа, а тому Вільне козацтво цілком можна окреслити як добровільне військове формування.

2.3. Поширення вільно козацьких формувань теренами України

Знайшовши відгук у населення Вільне козацтво як ідея якої потребувало селянське суспільство почало ширитися Україною тут варто зазначити, що всі організації були роз'єднанні та не керувалися чи підтримувалися вперше створеним на Звенигородщині формуванням. Поширенню сприяли такі фактори, як колишні військові, що мали авторитет за службу серед одосільчан чи люди з воєнною освітою, що мали уявлення про утворення військових одиниць, Товариства просвіти які були осередками національно-культурного життя чи трудова інтелігенція, що ті, що ті вбачали у Вільному козацтві підмурок державного творення, місцеві органи влади бачили у козацтві здорову альтернативу міліції, крім того ці фактори існували у симбіозі.

Через нерозробленість теми Вільного козацтва на загальному рівні автори наводять різні регіональні виміри його поширення до того ж не зазначаючи часовий проміжок, крім того історик Р. Млиновецький (Бжеський Роман) висловлював думку про замовчування поширення Вільного козацтва і вбачав у цьому вплив автономістів на нібито самостійницьких в політичному плані творців Вільного козацтва: «Преса автономістів і московська свідомо й цілево не тільки замовчувала факт повстання цієї організації, але й автономісти пробували перешкоджати їй та розкласти.»⁹⁴.. За джерелами наразі відомо, що найбільшого

⁹⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. С. 145.

поширення Вільне козацтво набуло на півдін України не враховуючи Подніпров'я де воно і утворилося вперше.

На Катеринославщині особливістю створення козацтва є те, що воно починалося з міст за підтримки просвітян та інтелігенції і вже потім ширилося селами. Організацією Вільного козацтва займалися брати Горобці, Микола, що був артелеристом та брав участь у Великій війні, як командувач гідротехнічним загonom при 34-й пішій дивізії та Гаврило, що був студентом Київського політехнічного інституту про них та козаків у своїх споминах І. Мазепа згадував наступне: «Це були сини залізничного робітника, росіянина. Ще з молодих літ вони перейнялися українством, брали участь в українських гуртках і говорили доброю українською мовою. ...Ці відділи, що склалися переважно з робітників та селян катеринославського району, відіграли потім визначну ролу в боротьбі з російськими большевиками на Катеринославщині...».⁹⁵ Щодо кількості вільних козаків у братів Гробців то Ю. Митрофаненко наводиться цифу в 500 осіб також за свідченнями автора Г. Горобець виявляв неабиякі організаторські здібности і мав намір об'єднати все вільне козацтво губернії в єдиний кіш, крім того він налагодив співпрацю з вільнокозачими отаманами Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського повітів.⁹⁶

Козацтво Горобців знайшло відгук у робітників, підприємств трубного заводу, залізничних майстерень, заводів Задніпровія, а у виступі в Міській думі у вересні 1917 року Г. Горобець наголошував на можливості охорони околиць вільними козаками через безпорадність міліції, якщо муніципалітет міста Катеринослава схвалив би організацію вільного козацтва з робітників і якщо рішення буде схвальним то просити Міську управу вступити у договір із залогою або владою про видачу якоїсь кількості зброї.⁹⁷

У Катеринославі також успішно діяв І. Луценко, військовий лікар з Одеси, який пізніше стане однією з чоловічих фігур під час Всеукраїнського з'їзду

⁹⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Том 1. С. 29.

⁹⁶ Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України. С. 129.

⁹⁷ Zaporizhzhia Historical Review. 2005. №19. С. 162.

Вільного козацтва 1917 року. Луценко зумів зорганізувати в Катеринославі гайдамацький підрозділ з вояків катеринославської залоги.⁹⁸

1 вересня с. с. (14 вересня н. с.) 1917 року в газеті Народня воля дана інформація про дуже активну організацію Вільного козацтва серед робітників, як для великого промислового міста: «Повітові комісари сповіщають, що в Уманському повіті уже організовалось 1700 вільних козаків, у Васильківському — 1500 душ. На заводах «Нікополь» і «Провіданс» в Маріуполі робітники почали організувати «вільне козацтво» для оборони революції і інтересів пролетаріата. В козаки записалося вже багато людей.»⁹⁹

З жовтня місяця на Катеринославщині у селах Одинківці Кам'янці Підгородньому, Огріні, Орловщині утворюється Вільне козацтво в останньому селі відомо, що до лав козацтва записалося 50 чоловік, а в Амурн-Дніпровському за сприяння Української губерніальної ради та начальника міліції, прапорщика Чорнобая був зорганізований кінний загін Вільного козацтва з 60 чоловік.¹⁰⁰ У Слов'яносербському повіті три волості ухвалили рішення негайно створювати загони Вільного козацтва, адже вважали, що без них населення не зможе нормально жити та захищати свої інтереси, організацією козацького руху в повіті займався І. Малашко, який у Луганську сформував робітничий полк Вільного козацтва чисельністю близько 800 осіб, у Верхньодніпровському повіті сотні Вільного козацтва були створені як у повітовому центрі, так і в селах Лозоватка, Кринички, де до козацтва належало 50 осіб, і Покровське, на території якого раніше знаходилася остання Запорозька Січ, осередки Вільного козацтва також поширилися на містечка Олександрівське, Саксагань і Гуляйполе, де до козацької організації приєдналося 280 осіб, а загальна кількість козаків у цих осередках становила 571 особу.¹⁰¹

⁹⁸ Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України. С. 129.

⁹⁹ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 728.

¹⁰⁰ Чорноморська минувшина. 2007. №2. С. 4.

¹⁰¹ Ibid. С. 4.

24 березня с. с. (4 квітня н. с.) 1917 року в Олександрівську було створено філію товариства «Просвіта», до керівництва якої увійшов Юрій Магалецький. Діяльність просвітянських організацій сприяла поширенню української національної свідомості та створила підґрунтя для формування Вільного козацтва в місті й повіті. Важливу роль у відродженні козацького руху відіграв саме Юрій Магалецький, який як голова повітової Ради активно підтримував організацію Вільного козацтва. Під його керівництвом 21 вересня 1917 року на спільному засіданні повітової Ради та представників українських партій було розглянуто питання створення козацьких формувань. Після ознайомлення учасників із зверненням Українського військового генерального комітету ухвалили рішення негайно розпочати формування Вільного козацтва через загрозу анархії та заворушень. Також було організовано запис добровольців до козацьких загонів і наголошено на необхідності якнайшвидшого створення осередків Вільного козацтва в Олександрівську та повіті, що користувалося підтримкою місцевого населення й повітової влади.

Важливу роль у відродженні козацького руху відіграв саме Юрій Магалецький, який як голова повітової Ради активно підтримував організацію Вільного козацтва. Під його керівництвом 21 вересня с. с. (4 жовтня н. с.) 1917 року на спільному засіданні повітової Ради та представників українських партій було розглянуто питання створення козацьких формувань. Після ознайомлення учасників із зверненням Українського військового генерального комітету ухвалили рішення негайно розпочати формування Вільного козацтва через загрозу анархії та заворушень. Також було організовано запис добровольців до козацьких загонів і наголошено на необхідності якнайшвидшого створення осередків Вільного козацтва в Олександрівську та повіті, що користувалося підтримкою місцевого населення й повітової влади.¹⁰²

5 жовтня с. с. (18 жовтня н. с.) 1917 р. в Павлограді відбулось засідання повітового виконавчого комітету від імені Української Повітової ради виступав

¹⁰² Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2009. № 25. С. 44.

Благонадежин, який указав на необхідність заснування Вільного Козацтва в результаті до сотні у Павлограді вступило більше 100 осіб.¹⁰³

11 листопада в Бахмуті відбулося урочисте українське свято, присвячене створенню українського військового куреня, командування яким здійснював підосавул Дубовик, а його склад налічував близько 800 козаків і старшин, після молебню голова Української повітової ради Р. І. Ляшенко від імені населення повіту вручив козакам прапори та закликав їх служити інтересам українського народу, виконувати рішення Української Центральної Ради й підтримувати порядок та спокій в Україні, після чого святкування завершилося парадом і мітингом, у Верхньодніпровському повіті сотні Вільного козацтва були організовані як у повітовому центрі, так і в селах Лозоватка, де налічувалося до 50 козаків, Кринички та Покровське, на території якого колись розташовувалася остання Запорозька Січ.¹⁰⁴

За дослідженнями В. Бондаренка у грудні організації Вільного Козацтва були створені в усіх восьми повітах Катеринославської губернії.¹⁰⁵

Центральна Україна також мала вільних козаків в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії на цих теренах ще з XVI століття були поширені традиції козацтва. Найбільш відомим є формування у селі Глодоси, Добровеличківському повіті та Єлисаветграді. Засновником Вільного козацтва в Глодосах був місцевий учитель і член «Просвіти» Ілько Бондаренко, який, незважаючи на відсутність військового досвіду, завдяки своїм ораторським здібностям і активній проукраїнській позиції став одним із головних організаторів козацького руху, ймовірно, до його створення також долучилися вчителі Аврам і Тихін Березняки, на початковому етапі Вільне козацтво в Глодосах мало переважно стихійний характер і об'єднувало національно свідомих представників місцевого вчительства, проте в серпні–вересні 1917 року ситуація змінилася після повернення до містечка колишніх

¹⁰³ Zaporizhzhia Historical Review. 2005. №19. С. 162-163.

¹⁰⁴ Ibid. С. 163.

¹⁰⁵ Ibid. С. 162.

військовослужбовців російської армії, які сприяли зміцненню організації та наданню їй більш впорядкованого характеру, серед них особливо вирізнялися ротний фельдшер Федір Мелешко та прапорщик Василь Недайкаша.¹⁰⁶ Кількість глодовських козаків наводять від 600 чоловік В. Бондаренко до 700 Ю. Митрофаненко.¹⁰⁷ Створений місцевою трудовою інтелігенцією вільнокозацький рух був настільки потужним, що як зазначає В. Бондаренко: «За запеклістю та тривалістю боротьби цей район можна порівняти з відомим Холодним Яром.»¹⁰⁸

У грудні 1917 року в Добровеличківській волості було створено курінь Вільного козацтва, організатором якого став колишній військовий Російської імперської армії Дмитро Хорунжий, 26 грудня він проголосив присягу на вірність Українській Народній Республіці та готовність захищати її від внутрішніх і зовнішніх ворогів, до Вільного козацтва вступив Данило Лимаренко, який згодом відзначав, що ця організація стала важливим осередком боротьби за українську державність, апелюючи до козацьких традицій і національної свідомості, поширення вільнокозацького руху привернуло увагу українських організацій Кременчука, у вересні 1917 року їхній виконком звернувся до Генерального секретаріату військових справ із проханням роз'яснити ставлення влади до Вільного козацтва, вбачаючи в ньому значний потенціал для розвитку українського національного руху.¹⁰⁹

Відомо також про організацію Вільного козацтва на Чернігівщині де активно діяли просвіти і де свою діяльність провадив отаман Вільного Козацтва Я. Водяний. Потужним був рух козацтва на Полтавщині 11 товариств, це стало можливим завдяки сильному ядру просвіти у регіоні, не поступалася за кількістю товариств Полтавщині Донщина з осередками Вільного козацтва у Юзівці, Єнакієво, Слов'янську, Гришені, Костянтинівці, Дружківці, Волновасі,

¹⁰⁶ Історія & Археологія. 2024. №1. С. 64.

¹⁰⁷ Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія Історія. 2010. №25. С. 399.: Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр . на теренах Центральної України. С. 131.

¹⁰⁸ Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія Історія. 2010. №25. С. 399.

¹⁰⁹ Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр . на теренах Центральної України. С. 131-133.

Ясинуваті, Авдіївці у повітах Бахмутському, Слов'яносербському, Ізюмському, Луганському, Маріупольському, Старобільському.¹¹⁰ На жаль не відома кількісна складова цих загонів. У селі Мачухи на Полтавщині також був загін Вільного козацтва підпрапорщика Д. Шевченка, що чинив опір більшовицьким військам у 1917 році.¹¹¹

Вище згадувалося формування козаків з робітників, так найвідомішим таким товариством було Вільне козацтво у Києві. 18 листопада с. с. (1 грудня н. с.) в резиденції Центральної Ради в Києві відбулися збори отаманів вільного козацтва, на яких ухвалили об'єднати київські підрозділи під керівництвом Ради Вільного козацтва робітників міста Києва, що діяла на основі затвердженого статуту, головою ради було обрано Миколу Ковенка, який був інженером, випускником європейських технічних навчальних закладів і діячем Української соціал-демократичної робітничої партії, сучасники відзначали його як енергійну й суперечливу постать революційної доби, восени 1917 року він працював у структурах Генерального секретаріату, зокрема у виборчому бюро, а також був залучений до організації вільного козацтва і підготовки виборів, після цього київські курені під його керівництвом були централізовані, озброєні та використовувалися для охорони порядку, патрулювання міста, роззброєння більшовицьких загонів, розгону антиурядових виступів і підтримки українських державних установ.¹¹²

Загалом у Вільне козацтво міг вступити кожний і хоч самі загони переважно склалися з українців склад міг бути строкатим, як зазначав С. Петлюра докладаючи про працю секретарств 6 серпня с. с. (19 серпня н. с.) 1917 року: «Там нема поділу на нації. В одних курінях марширують і українці й євреї.»¹¹³ Звісно було не без ексцесів як недопущення євреїв до лав козацтва у селі Ротмістрівка у протоколі Секретаря з єврейських справ.¹¹⁴

¹¹⁰ Визвольна боротьба науково-популярний часопис. 2021. №2. С. 157-215

¹¹¹ Сьомі Череванівські наукові читання. 2024. №7. С.123-126.

¹¹² Етнічна історія народів Європи. 2000. №10. С. 59.

¹¹³ Ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 29 зв.

¹¹⁴ Черковер І. Антисемітизм и погромы на Украинѣ 1917-1918 гг. С. 243.

Щодо загальних підрахунків то Вільне козацтво від початку свого утворення у квітні поступово почало набувати розвою приблизно з травня-червня 1917 року. В. Лободаєвим, що тільки в травні утворилися Козачанський, Ольшанський, Пидинівський, Петриківський курені те саме стверджує й В. Верстюк зазначаючи, що до середини травня рух не поширився за межі Гусаківської волости і лише з другої половини травня почалися утворення вище зазначених куренів¹¹⁵. Щодо розвитку Вільного козацтва в Звенигородщині В. Лободаєв стверджує, що: «наприкінці липня 1917 р. його кількість зросла до 6 тис., а на початок вересня досягла 9,5 тис. козаків. На вересень 1917 р. вільнокозачим рухом було охоплено 10 з 17 волостей Звенигородського повіту.»¹¹⁶ В. Щербатюк зазначає, що курені вільних козаків постали в 12 селах та двох містечках Звенигородщини у селах Росоховатка, Новоселиця, Стебне, Юрківка, Богачівка, Козацьке, Княжа, Тарасівка, Кирилівка, Гудзівка, Озірна, Вільхivecь, містечках Калниболото, Лисянка¹¹⁷. М. Глуценко локалізує поширення Волинню, Полтавщиною, Херсонщиною, Чернігівщиною¹¹⁸. В. Щербатюк зазначає, що одразу після Звенигородщини вільно козацький рух: «поширився на інші повіти України, зокрема на Полтавську губернію, потім – на Чернігівщину, Катеринославщину.»¹¹⁹. В. Лободаєв стверджує, що: «Влітку 1917 р. вільнокозачий рух поширився на інші повіти Київської губернії, а також охопив Полтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину.»¹²⁰. К. Петриченко виокремлює найбільші формування по повітах: «найбільш чисельним і

¹¹⁵ Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. №791. С. 139-164.; Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. Київ, 2000. С. 427

¹¹⁶ Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. С. 151.

¹¹⁷ Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 278-279.

¹¹⁸ Глуценко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917-1990 рр.). URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/2/03.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).

¹¹⁹ Щербатюк В. М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 рр. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 279.

¹²⁰ Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. С. 152.

організаційно оформленим влітку 1917р. було Вільне козацтво в Бердичівському, Васильківському, Черкаському, Київському, Сквирському, Уманському повітах Київської губернії.»¹²¹. В. Верстюк надає інформацію найбільші осередки Вільного козацтва за 1 жовтня 1917 року (за новим стилем 14): «у Київській губернії - 40 (12 943 члени); у Полтавській - 11 (605 членів); у Катеринославській - 5 (783 члени); у Подільській - 5 (276 членів); у Харківській - 2 (75 членів); у Херсонській - 1 (130 членів); у Волинській - 1 (35 членів).»¹²². Схожі за чисельністю цифри наводить В. Лободаєв так він зазначає, що станом на 1 жовтня 1917 року офіційно було зареєстровано 72 товариства Вільного козацтва, які нараховували в собі 15 586 членів за Київською губернією існувало 40 зареєстрованих товариств Вільного козацтва це 12 943 козака, у Полтавській 11 840 , у Катеринославській 5783, у Чернігівській 7605, у Подільській 5276 козаків, у Харківській 275 козаків; у Херсонській 130, у Волинській 135 козаків до того ж існувало коло 300 незареєстрованих товариств, що мали в собі 40 000 членів¹²³.

РОЗДІЛ 3. ПОШУКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

3.1. Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва 1917 року

Вище вже мовилося, що Вільне козацтво було роз'єднаним, прецінь верхівка козацтва бачачи потенціал руху прагнула перетворити, його в повноцінну військову одиницю, яка б працювала на благо народних уявлень отаманів, бо Генеральний Секретаріат запрошував верхівку козаків на з'їзд з начальниками міліції, але отамани звенигородки цього не хотіли, так це описує

¹²¹ Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. № 39. С. 205.

¹²² Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. С. 434.

¹²³ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. С. 296-297.

учасник козацтва полковник В. Задояний: «Вільне козацтво прагнуло централізації і перетворення його в суто військову організацію.»¹²⁴ В. Лободаєв зазначає, що: «результатом цього мало бути підпорядкування тією чи іншою мірою вільнокозацьких загонів начальникам місцевої міліції, а саме цього звенигородцям і не хотілося.»¹²⁵ Дещо пихато про небажання коритися владі Генерального Секретаріату писав І. Полтавець-Остриця згадуючи це в контексті виданого статуту Вільного козацтва: «Статут цей, в порівнянні з бажаннями козацтва, вийшов блідий і зовсім не відповідав тому могутньому національно-традиційному духові, який панував серед козаків, а був просто невдалою копією статуту спортивного товариства, перемішаного з соціалістичною белибердою.»¹²⁶

Таким чином виникла ідея підпорядкувати ніким не організований рух самочинно на «Всеукраїнському Козацькому З'їзді» 3-6 жовтня с. с. (16-19 жовтня н. с.) 1917 року. Ініціаторами виступили І. Полтавець-Остриця, що пізніше стане головним писарем за П. Скоропадського та мав прогетьманські орієнтації та ще на початку 1917 року дізнавшись про Вільне козацтво клопотався до одного з членів Українського генерального військового комітету (далі – УГВК) О. Пількевича про підтримку цього руху.¹²⁷ С. Гризло отаман Звенигородського кошу, його обрали на посаду 29 липня с. с. (11 серпня н. с.) на жаль відомостей про перебіг з'їзду на якому, його обрали наразі нема про нього відомо, що він походив з села на Звенигородщині село Кальниболота та під час Великої війни був військовим писарем можливо саме військовий стан як ознака «респекту» за захист Батьківщини та сільське односільчанське за малою батьківщиною походження дали С. Гризлу більшість голосів чим заможному Н. Смоктію, як зазначає в своїх спогадах Лев Биковецький: «Розвій і характер Вільного Козацтва на Звенигородщині пішов у напрямку, який не відповідав, мабуть, задумам

¹²⁴ Українське козацтво. 1977. №1-2. С. 21.

¹²⁵ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. С. 104.

¹²⁶ Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. С. 8.

¹²⁷ Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. С. 5-6.

Смоктія і його однодумців. Його (С. Гризла - М. Х.) тверда вдача більш відповідала рівневі й настроям тодішньої маси козацтва.»¹²⁸. Крім того Гризло був більш практиком, а тому і міг мати перевагу над інтелегентом Смоктієм, як зазначає В. Лободаєв: «Більш привабливим для них (селян – М. Х.) було негайно і власною озброєною силою приступити до вирішення соціальних проблем.»¹²⁹

Про авторитарні нахили та політичну амбітність Гризла говорить момент зі спогадів Л. Бриковецького, коли той був у Звенигородці: «Підчас мого перебування в Звиногородці відбувались чергові вибори до повітового самоврядування. Змагалися головню дві сторони: промосковська й проукраїнська. Вільне Козацтво з повіту чисельно з'явилося під проводом отамана Семена Гризла на ті вибори. Вони комонно оточили будинок, в якому відбувались вибори й, погрожуючи, вимагали обрання їхніх кандидатів. З великим трудом пощастило вмовити от. Гризла відкликати козацтво й дати можливість провести вибори у «вільних» обставинах.»¹³⁰ С. Гризло разом із І. Полтавцем-Остриницею притримувався прогетьманських поглядів про це свідчить в своїх споминах В. Задояний: «Як відносилось звенигородське Вільне Козацтво до заходів Скоропадського, можна судити по тому, що Гризло тримав у тайні свій зв'язок з ген. Скоропадським.»¹³¹ останнім вище згадуваний військовий лікар І. Луценко, що зіграв важливу роль у допозі організації вільнокозачого руху на Катеринославщині, він був поглядів самостійницький та прокозацьких для нього козакування булочастиною ідентету про це можна судити зі споминів В. Кедровського: «Він поголив свою вже сиву бороду, залишив вуса. Не раз посміхаючись говорив: - А що? Хіба не козак? Поки не одягнув форми, то й не видчував, що в моїх жилах тече козацька кров. А може таки дійсно скоро прийдеться козакувати. Адже війна скінчиться, якщо не

¹²⁸Українське козацтво. 1972. № 4. С. 16–18.

¹²⁹ Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. №791. С. 150.

¹³⁰ Биковський Л. Спомини (1918-1922). С 12.

¹³¹ Українське козацтво. 1977. №1-2. С. 21.

революцією, то такими реформами, після яких і українська справа піде горою.».¹³²

І. Полтавець-Остриця згадує, що ще в липні С. Гризло в Києві з І. Полтавцем-Острицею обговорювали потребу скликання з'їзду, але тільки в середині вересня остаточно визначилися, коли саме має відбутися цей утаємничений з'їзд¹³³. Його скликання відбулося раптово, як згадує учасник з'їзду Я. Водяний: «Таке нагле скликання Всеукраїнського З'їзду Вільного Козацтва заскочило Черкаський повіт ще не цілком зорганізованим і не підготованим, бо Черкаський полк ще сам у собі не сформувався і фактично не існував»¹³⁴. Делегатів з'їзду було коло 200-300 чоловік до того ж не мондатовані таку кількість наводить Я. Водяний і з ним можна цілком погодитися зважаючи на раптове оголошення з'їзду та беручи до уваги, що з'їзд проходив у найбільшій шкільній залі: «О годині 11 рано 3 жовтня 1917 року у найбільшій шкільній салі зібрались делегати на перший зїзд Українського Вільного Козацтва.».¹³⁵ Місце з'їзду скорше за все не випадкове оскільки І. Полтавець-Остриця народився в Чигирині, тобто провадити авантюрний з'їзд він обрав на відомій йому місцевості.¹³⁶

Зі спогадів Я. Водяного можна довідатися про те, що з'їзд був швидкоплинним з 11 до коло 4 години вечора коли делегатів: «запрошено на перекуску, котру улаштували на майдані біля школи з ініціативи здається повітової Управи. Перекуска з вечерею затяглась до пізнього вечера і більшість делегатів розіхалась з Чигирина аж на другий день.»¹³⁷. Вражаючим для Я. Водяного була відсутність на з'їзді представників УЦР¹³⁸ до того ж саме обрання кандидатів генеральної старшини пройшло досить не демократично коли зайшла

¹³² Кедровський В. Обриси минулого. С. 52.

¹³³ Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. С. 8.

¹³⁴ Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його З'їзд в Чигирині З.Х 1917. Літопис червоної калини. 1930. Т. 2, № 10. С. 5.

¹³⁵ Ibid. С. 6.

¹³⁶ Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. №3. С. 319.

¹³⁷ Ibid. С. 7.

¹³⁸ Ibid. С. 6.

мова про обрання: «зразу забрав слово п. Полтавець і в своїй довгій промові став восхваляти славний старинний гетьманський рід Скоропадських... На генерального писаря Полтавець виставив генерала Кочубея... За Полтавцем виступали Гризло та А. Шевченко, підтримувати кандидатури Скоропадського та Кочубея, не перестаючи вихваляти Скоропадського... Інших кандидатів на Генерального Огамана та писаря ніхто не виставляв, бо ж люди зіхались зі всієї України і один другого не знали. Ніхто навіть не заікнувся, що і Скоропадський і Кочубей на зборах неприсутні, а згодом свого вибору можуть не прийняти.»¹³⁹

Я. Водяний також згадував, що на з'їзді відбувалися виголошення колом близьким до І. Полтавця-Остряниці думки обрання гетьмана, що можна інтерпретувати як спробу розвідувати ґрунт.¹⁴⁰ Зрештою раптовість з'їзду та необізнаність делегатів мала зіграти на руку компанії звенигородських отаманів.

Підтвердженням спланованості І. Полтавцем-Остряницею та звенигородськими отаманами з'їзду для підпорядкування собі Вільного козацтва надають спомини П. Скоропадського, що вже постфактум дізнався про обрання себе отаманом Вільного козацтва 7 жовтня с. с. (20 жовтня н. с.): «Он на меня произвел хорошее впечатление... сообщил мне подробности казачьего движения и навел меня на мысль, что это движение может, если его захватить, явиться тем здоровым течением, которое спасет Украину от того развала, сильно дававшего уже себя чувствовать не только среди войск, но и в кругу мирных обывателей.»¹⁴¹

Врешті загалом відомо, що отаманом Вільного було П. Скоропадського, генеральним писарем В. Кочубея, наказним отаманом І. Полтавця-Остряницю, генеральним суддею М. Левицького (зі Звенигородщини), генерал хорунжими обрали С. Гризла, О. Шаповала, І. Луценка (звенигородські отамани). В. Мусієнко та В. Лободаєв наводять думку, що обрання П. Скоропадського було нічим іншим, як маніпуляцією з'їзду: «маніпулюючи рішеннями з'їзду, свідомо

¹³⁹ Ibid. С. 7.

¹⁴⁰ Ibid. С. 6.

¹⁴¹ Скоропадський П. Павло Скоропадський спогади кінець 1917-грудень 1918. С. 82.

обирала керівником Вільного козацтва абсолютно сторонню для руху людину. Для зміцнення і подальшого поширення вільнокозацький рух потребував авторитетного, відомого всій Україні, лідера. Серед козацьких отаманів такого не було, а двоїстість ставлення українських керівників до Вільного козацтва, не давало сподівань знайти такого провідника серед них.»¹⁴²

Осередком Вільного козацтва стала Біла церква в якій повинна була знаходитися «Генеральна козацька рада». Окрім того в результаті з'їзду утворилася «Інструкція до формування Вільного козацтва на Україні», за інструкцією верховним органом Вільного козацтва ставала Генеральна козацька рада, яка мала відати всіма організаційними питаннями Вільного козацтва сама рада підпорядковувалася УЦР, але без впливу на виконання радою організаційних питань¹⁴³.

Виконавчим органом ставало саме Вільне козацтво в постанові з'їзду «Про Адміністрацію на Україні» це формулювалося, що виконавчим: «же органом адміністративної влади повинна бути дійсна народня міліція, яку й уявляє з себе «Вільне Козацтво»»¹⁴⁴.

Отже за таких умов Вільне козацтво перетворювалося на самостійний орган в справі якого не мали права втручатися як зазначає В. Лободаєв: «ВК (Вільне козацтво – М. Х.) за задумом групи І. Полтавця мало не стати помічником правоохоронців, а замінити їх, тобто виступало «конкурентом» місцевої міліції.»¹⁴⁵. Відтак стає зрозумілим чому в утвердженому статуті УЦР всі дії Вільного козацтва керувалися генеральним секретарем можна цілком припустити, що це було реакцією на з'їзд в Чигирині.

Зрештою з'їзд в Чигирині був двоїсти з одного боку, він привернув до себе увагу, що подалі відіграє свою роллю у створенні Реєстрового козацтва для відсічі

¹⁴² Наукових записок. Збірника праць молодих вчених та аспірантів. 2001. Том 6. С. 321.

¹⁴³ Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. Том 2. С. 444.

¹⁴⁴ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 825.

¹⁴⁵ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. С. 302.

більшовиків, а з другого лише посіяв дезорганізацію, коли з'явилося два керівних центри – Генеральний секретаріат та Генеральна козацька рада, що загалом для вільнокозачого руху було негативним.

У пряму конфронтацію з УЦР козаки не входили маневруючи між романтичним гетьманським ідеалом, як імовірної сили, що може пристати на їх бік у досягненні мети та чільним на той момент урядом УЦР із, яким мали обов'язок разом досягати прав України у складі федеративної Росії. У єдиному відомому випусковій часопису «Вільний козак», який стали видавати після з'їзду у Білій цекві чітко видно, що козацтво зрештою вважало за бажане підтримувати УЦР: «В часи великої небезпеки покликано вільне козацтво для охорони народніх прав і вільної Української Народньої Республіки. Кожен вільний козак повинен пам'ятати: 1. Центральна Українська Рада й її Генеральний Секретаріат покликали вільне козацтво, як вірних синів свого краю, для ратування України й охорони її добра – хазяйства від грабіжників і насильників. 2. Нам не треба слухатись того, що кажуть «народні комісари», або «революційні комітети», бо вони вороги нашого краю: слухатись треба тільки Центральної Ради та Генерального Секретаріату, як влади Української Народньої Республіки.»¹⁴⁶

3.2. Вільне козацтво і Українська Центральна Рада

Напочатках провід УЦР, зокрема Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Микола Порш, поставилися до Вільного козацтва з глибокою підозрою та недовірою, тому що ідеологія сціалізму тогочасного політикуму вважала, що регулярна армія є інструментом буржуазії та імперіалізму. Соціалісти вірили, що демократична республіка повинна захищатися «народною міліцією», саме такі постанови виголосив Перший військовий з'їзд: «Визначаючи, що всяка війна є слравою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, що ці класи в своїх інтересах втягають народи в криваву,

¹⁴⁶Вільний Козак. URL: https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/storage/npaper/p1917_20/007.pdf (дата звернення: 14.06.2026)..

братоубийчу сварку, визнаючи, що постійне регулярне військо, як засіб панування буржуазних класів, не відповідає намаганням народу і робочого класу та служить тільки для зміцнення такого панування, Український військовий з'їзд, закладаючи перші підвалини організованої збройної сили української демократії, ставить собі найпершим завданням, щоб українська армія після війни стала армією народу (народною міліцією), щоб єдиною метою її існування і формування була охорона інтересів і прав народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали.»¹⁴⁷

УЦР побоювалася, що Вільне козацтво може стати осередком «селянського мілітаризму» чи анархізму, перетвориться на інструмент у руках правих, консервативних сил (землевласників), які виступлять проти радикальної земельної реформи, спровокує Тимчасовий уряд у Петрограді на звинувачення України у створенні «незаконних збройних формувань», але де-далі більше розповсюдження та волевиявлення Вільного козацтва змушували УЦР звернути свою увагу на цей рух, крім того проблеми зі створенням власного війська та відсутність власних органів правопорядку відкривало для проводу УЦР в козацтві слушну альтернативу.

Розглянемо нам відомі ставлення тогочасних діячів М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка до Вільного козацтва вже відрефлексоване у споминах.

В. Винниченко відзначав велику користь козацтва як альтернативи охоронним органам за допомогою якого вдасться навести лад: «Але Генеральний Секретаріат справедливо бачив у ній один із засобів хоч трохи навести лад у краю. Практика вільного козацтва вже показувала, що вільне козацтво притягало елемент розвинений, революційний і національно свідомий. Був навіть якийсь романтизм у всьому духові цих сотень, курінів, навіть в одязі (жупани, старі шаблі, козацькі шапки). Сам народ пригадував колишні часи, обтирав порох з старих, забутих традицій і звертався до них за порятунком. Але знов таки, щоб допомогти и цьому явищу, треба було засобів, треба було грошей, зброї, одежі

¹⁴⁷ Історія міліції України. Том I. С. 27.

для добровільних охоронців ладу й життя населення. І знов натикався Генеральний Секретаріат на стіну, знову почував себе безсилим, позбавленим усякої можливості робити щось корисне й необхідне для організації краю.»¹⁴⁸

М. Грушевський вбачав, що рух був корисний, але бажання звернути, його реакціоністами у свій бік та згаяний час на його підпорядкування змарнували перспективи козацького руху: «Між тими питаннями, що неодмінно добивались свого полагодження, була справа «вільного козацтва» — організації чисто фашистського характеру, кажучи теперішнім терміном, яка, правда, ніколи не виросла в серйозну силу, але кілька разів загрозливо виникала на обрії і ставила в трудне становище і Ц[ентральну]раду, і Ген[еральний] секретаріат, що мав або знайти їй відповідні претенційні форми, або дати інший напрям тим потягам до самоорганізації і самооборони, що використовувалися для таких фашистських завдань різними реакційними націоналістами, між іншим, під сим гаслом «вільного козацтва» Ген[еральний] секретаріат, ресорт Винниченка, мняв-мняв, марнував-марнував і так нічого з нею не зробив. Потім Порш з одної сторони, партизани Скоропадського з другої використали се гасло для своїх завдань, загалом сей потяг мас до самоорганізації, - безсумнівно, корисний - був замаринований.»¹⁴⁹

П. Христюк також виказував на несвоєчасність у організації козацтва під орудою українського уряду та потенційну користь вільнокозачого руху: «Інтересної в той час справи організації так званого «вільного козацтва», що самочинно ширилось по всій Україні в формі всенароднього озброєння для захисту сел від бандитизму і оборони клясових економічних інтересів селянства в процесі революції, не було використано молодого українською владою (4). Наслідуючи петроградські зразки, вона не змогла виявити і тут своєї ініціативи, хоч, здавалось, саме життя штовхало і Генеральний Секретаріат і комісарів звернути свою увагу в бік як раз цього «козацтва», а не реорганізації старого зруйнованого поліцейського апарату, названого Временним Правительством,

¹⁴⁸ Винниченко В. Відродження нації. Том 2. С. 53.

¹⁴⁹ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. С. 28.

«міліцією». З'їзд комісарів, розуміючи добре, що озброєння селянства може послужити останньому для оборони його класових економічних інтересів, висловився проти вільного «козацтва», зазначивши в своїй постанові, що «необхідно всякими способами старатися як найшвидше роззброїти існуючі вже відділи...».¹⁵⁰

Вперше Вільне козацтво себе явило українському урядові на II Всеукраїнському військовому з'їзді 5-10 червня с. с. (18-23 червня н. с.) 1917 року на ньому Вільне козацтво вперше оголосило про себе так отаман вільних козаків С. Гризло вповів про те чим є Вільне козацтво про його діяльність, як організації, І. Гаврилюк привітавши таке організаційне з'явище, як Вільне козацтво надав ідею про підпорядкування Вільного козацтва Генеральному секретаріату цю ідею підтримав з'їзд.¹⁵¹ На цьому ж з'їзді С. Петлюра доповідаючи про інспекторський відділ зазначив, що бажано б було віддати під керівництво цього відділу організацію народної міліції: «отого козацтва, яке почало уже само організуватись в звенигородському повіті.»¹⁵²

УЦР підтримувала ідею організації Вільного козацтва у чітку підпорядковану органам влади структуру, по-перше з вище описаних причин подолання анархії, по-друге обмеження Тимчасового уряду у вісі створення українських військових одиниць за територіальним принципом підштовхували до знаходження альтернативи, бо незважаючи на те, що II Всеукраїнський військовий з'їзд 5-10 червня с. с. (18-23 червня н. с.) 1917 року визнав УГВК, як вищу інституцію організованого українського війська і згідно рішення комітету українські військові мали підлягати постановам Генерального комітету, Тимчасовий уряд не визнав ухвалені рішення, відтак УГВК був на засадах громадської інституції таким чином до нього можна було дослухатися, або не

¹⁵⁰ Христюк П. Змаїтки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. С. 15.

¹⁵¹ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – № 5–6. – Липень 1917 р. eScriptorium : Репозитарій ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/11475e2b-cc8a-4a5b-92ec-4221c57ce0c8> (дата звернення: 06.12.2024).

¹⁵² Ibid.

дослухатися, яскраво ставлення Петрограду до УГВК та його становище описав В. Кедровський, що обув, його членом: «Російська влада вважала членів Генер. Комітету дезертирами з російської армії тому жодного утримання з російських державних коштів, як то було для членів загально-російських організацій, вони не отримували. Отже матеріальне становище більшості з них було важке. Доводилось жити в другорядних готелях, у кімнатах з одним ліжком, по три, чотири душі, а декому ночувати там, де прийдеться. По кілька днів підряд, коли не було часу поїхати на солдатський обід, у касарні. Богданівського, чи запасного полку, доводилось проживати на одній-двох шклянках кислого молока зі шматком хліба, з'їденого в дешевенькій Ліфляндській" столовці.».¹⁵³ Крім того міліція була підпорядкована не УЦР, а Тимчасовому урядові таким чином український провід залишався беззахисним та беспорядним до наведення ладу в краї.

УГВК виявляв зацікавленість до Вільного козацтва так в серпні було утворено спеціальний відділ з формування Вільного козацтва на чолі з А. Певним, що займався збором інформації щодо доцільності створення Вільного козацтва в цілу мережу в Україні у вигляді опитування.

Відділом було надіслано анкети листи – запитання, як дивиться населення на таку організацію, як Вільне козацтво. З 1 жовтня с. с. (14 жовтня н. с.) 1917 року було отримано 278 відповідей від волосних народних управ 123, селянських спілок 31, кредитових товариств 7, просвіт 53, губерніальних земських і повітових управ 26, комісарів 33, із них 253 інституції ставилися цілком прихильно до козацтва та вимагали негайно надіслати їм статут та інструкторів для якнайшвидшої організації загонів.¹⁵⁴ Також відділ отримав 651 запитання та 300 особистих звернень, де товариства Вільного козацтва користувалися саморобними статутами, так відділом був вироблений проєкт статуту, який був надісланий Генеральному Секретаріату на затвердження, крім того відділ командував своїх інструкторів на з'їзди, всього відвідано було 14 з'їздів:

¹⁵³ В. Кедровський. 1917 рік. С.156.

¹⁵⁴ Історія міліції України. Том I. С. 45.

селянських спілок: Київський, Полтавський, Чернігівський, Катеринославський, Волинський, Харківський; губерніальні: Слобожанський, Всеукраїнський й Черкаського повіту; з'їзд просвіт Полтавського повіту; продовольчий з'їзд Полтавської губернії; з'їзд інструкторів Центральної Ради на Слобожанщині; з'їзд комісарів українських губерній і Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва в Чигирині.¹⁵⁵

Всіма зазначеними з'їздами було постановлено приступити до організації Вільного козацтва. Делегати з'їздів надзвичайно уважно ставились до цієї організації і в своїх промовах яскраво підкреслювали не тільки необхідність, але й негайне заснування таких товариств. За браком інструкторів, а головне грошей, а також через те, що в одні і ті ж числа відбувались по декілька з'їздів, відділ не мав змоги послати інструкторів на всі з'їзди.

Звіт закінчувався тим, що повинно було негайно провести законопроект організації «Вільного козацтва» через Генеральний Секретаріат і Центральну Раду. Через те, що генеральний секретар по справах внутрішніх в декларації своїй зазначив, що ним для підтримування порядку й спокою населення на Україні буде вироблено законопроект організації Вільного козацтва, Генеральний комітет постановив: відділ по формуванню Вільного козацтва передати під керівництво секретаря по справах внутрішніх.¹⁵⁶

Відомо також, що Український Генеральний військовий комітет надсилав інструкторів для формування Вільного козацтва на місцях так, наприклад в газеті «Народня воля» за 26 жовтня 1917 року (за новим стилем 08.11) можемо побачити, що А. Певний на з'їзді інструкторів Слобожанщини вивів про організацію Вільного козацтва, а голова з'їзду: «подав відомости про те, що вже зроблено на Слобожанщині в цьому напрямку, і з'їзд постановив взяти на себе (на інструкторів) справу організації Вільн. Козацтва.»¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Ibid. С. 46.

¹⁵⁶ Ibid. С. 46.

¹⁵⁷ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 677.

Треба зазначити, що керівництво молодого війська вже УНР вислало до Звенигорода талановитих офіцерів: Ю. Тютонника, Халабуденка, Патику та Сокирка - вихідців із цього краю, що стали видатними борцями за незалежність України.¹⁵⁸ Зрештою чимало козаків та верхівки козацтва долучився до лав регулярної армії УНР, ба більше підрозділами. Це було дуже позитивно для війська, оскільки козаки несли із собою власні погляди на відродження козацьких традицій, які набули під час перебування у вільнокозацькому русі.

Секретаріат внутрішніх справ також займався справою Вільного козацтва так 12. серпня 1917 року (за новим стилем 25) був виданий «Циркуляр генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка губернським та повітовим комісарам України про скликання з'їзду повітових начальників міліції, організаторів Вільного козацтва» на жаль через не розробленість теми Вільного козацтва не відомо чи відбувся цей з'їзд та, що він врешті ухвалив, але дивлячись на питання які він мав обговорювати можна зробити висновок, що на ньому планувалося в'яснити стан Вільного козацтва на теперішній час та перспективи його організації в чітку структуру: «1) План повітової організації; 2) Сучасне становище вільного козацтва; 3) З кого складається вільне козацтво (соціальне становище, національність, освіта, спеціальність та иньше); 4) відношення громадян до вільного козацтва; 5) відношення вільного козацтва до своїх обов'язків; б) Матеріальне становище вільного козацтва; 7) Інструкція для вільного козацтва; 8) Яких заходів треба вжити для найкращої організації вільного козацтва; 9) Курси для вільного козацтва;».¹⁵⁹ Водночас підпорядкування Вільного козацтва протікало дуже повільно як для масштабів які воно охоплювало, які були причини сказати важко, бо тема Вільного козацтва мало досліджена, але зважаючи на факти тільки 20 жовтня 1917 року (за новим стилем 02.11) на засіданні Генерального секретаріату було вислухано та обговорено перероблений проєкт статуту Вільного козацтва¹⁶⁰ і тільки 13

¹⁵⁸ Кульчицький С. Шаблі з плугів. С. 26.

¹⁵⁹ Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. С. 645.

¹⁶⁰ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. С. 355.

листопада 1917 року (26 за новим стилем) було затверджено статут «ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА УКРАЇНИ» який чітко визначав діяльність Вільного козацтва та регламентував, що тільки ті організації, що утворилися на підставі статуту Генерального секретаріату можуть називатися «Вільне козацтво».¹⁶¹ В статуті утворення Вільного козацтва проходило за утвердження повітового комісара, що може протестувати супроти кожного із засновників «учредителів», підставність протесту повинна була вирішувати повітова управа виключення членів Вільного козацтва також могло відбуватися за постановою повітової народної управи¹⁶². Військова організація Вільного козацтва мала в питаннях вибору кошової старшини підпорядковуватися Генеральному секретарю саме він її затверджував також Генеральний секретар стояв на чолі всіх кошів Вільного козацтва або ж замість нього це був «товариш» призначений Генеральним секретаріатом до того ж він міг усунути з посади кожного з козацької старшини окрім кошового якого мг змістити Генеральний секретаріат.¹⁶³ За статутом охорона правопорядку мала відбуватися з повідомлення місцевої адміністрації та її вказівками й інструкціями, обшуки «трус» та арешти повинні були узгоджуватися з адміністративною та судовою владою.¹⁶⁴ Отже статут мав на оці перетворити Вільне козацтво з неупорядковано свавільного руху в керовану організацію.

Слушні зауваги до статуту висловлює В. Бондаренко: «В. Винниченко запропонував проект уведення фактично посад політичних комісарів і підготовки нових старшинських кадрів. Зберігався принцип обрання командирів, вирішення питань на мітингах, втручання політичних партій та їхніх представників у військові справи. Тому і могло б вважатися, що знову-таки Вільне козацтво є найбільш придатним для формування цього революційного війська. Все це фактично вело до “партизанщини” у військовій справі. Тому не дивно, що позбавлене керівництва та будь-якої регламентації та державної

¹⁶¹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. С. 435.

¹⁶² Ibid. С. 436.

¹⁶³ Ibid. С. 439.

¹⁶⁴ Ibid. С. 439.

підтримки Вільне козацтво діяло стихійно, неорганізовано виявивши найгірші риси “партизанщини”...».¹⁶⁵

Жовтневий переворот і приход більшовиків до влади та їх тиск на український уряд змусив прискорено організовувати Вільне козацтво під своєю орудою, бо сподівань на військових не було, оскільки більшість частин або були байдужі, або схилилися на бік більшовиків таким чином єдиною найсвідомішою проукраїнською збройною силою ставали козаки, як слушно резюмував ситуацію Є. Чикаленко: «А що ж наша мільонна армія, яка на двох військових з'їздах через своїх делегатів так гаряче висловлювалася за Українську Державу? Що ж сталося з тим військом, що послане в Харків? Невже розбите? Такі питання були у всіх на думці і на вустах. Громадянство наше й не догадувалося, що в мільонній українській армії свідомих певних українців тоді й було тільки, може, що ті делегати; вони гаряче виступали на мітингах за Україну й інших освідомлювали, то їх і посиляли делегатами на з'їзди, а вся решта була мало або й зовсім несвідома, вона тільки рвалася додому, на Україну. Громадянству і в голову не приходило, що отак, раптом по щучому велінню, не може темна солдатська маса вся стати національно свідомою; воно по делегатах судило і про посланих їх. А коли виявилось, що найпевніші козаки Богданівського полку порозходились по домах, тоді всі ясно побачили, що наступає катастрофа, бо на всі оті полки, що стояли в Києві, ніяких надій не можна було покладати.».¹⁶⁶

С. Петлюра порозумівшись з Козачою радою за згодою Генерального Секретаріату 18 грудня с. с. (31 грудня н. с.) 1917 року організацію Вільного козацтва було повністю передано до відання Генерального секретаріату військових справ. Невдовзі було розроблено проєкт закону про Реєстрове Вільне козацтво, яке мало утримуватися за державний кошт, так у кожному повіті передбачалося створення піших і кінних сотень: піші виконували охоронні функції та слугували резервом, а кінні діяли як мобільні підрозділи; повітові

¹⁶⁵ В. Бондаренко. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.). С 119.

¹⁶⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). С 39.

сотні об'єднувалися в дивізії, підпорядковані військовому секретаріату, а старшина призначалася вищим військовим керівництвом; основна маса сільського Вільного козацтва розглядалася як резерв для реєстрових частин.¹⁶⁷

Не зважаючи на те, що Вільне козацтво досить добре показало себе, як воєнна сила про що мовитиметься у наступному розділові, Рада Народних міністрів України постановою від 23 березня с. с. (5 квітня н. с.) 1918 року касували Вільне козацтво: 1) припинити організацію «Вільного реєстрового козацтва»; 2) передати кредит по організації «Вільного козацтва» в сумі 130 млн. крб. в розпорядження міністра внутрішніх справ в рахунок тієї суми, яка буде належати Міністерству внутрішніх справ на організацію міліції; 3) передати в розпорядження міністра внутрішніх справ остаток аванса, виданого д-дію Певному (1 900 тис. крб. — 750 тис. крб.) і 150 тис. і 4) зарахувати видані вже земськими управами аванс на організацію «Вільного козацтва» на рахунок сум, які будуть належати земствам від Уряду, — на організацію на нових підставах міліції.»¹⁶⁸

Перш чим перейти до висновків варто висвітлити чин Вільного козацтва по відношенню до УЦР, так Юрій Лавріненко згадував, що попри окремі розбіжності у поглядах на військове будівництво, Вільне козацтво підтримувало діяльність Української Центральної Ради, брало участь у Другому Всеукраїнському військовому з'їзді. Козаки також схвалювали земельну політику УЦР і сприяли збереженню поміщицьких маєтків до їх передачі українському народові. Водночас у середовищі Вільного козацтва існувало переконання, що Центральна Рада недооцінювала його значення як основи майбутньої української армії, натомість розглядаючи можливість перетворення козацьких формувань на народну міліцію.¹⁶⁹

Коли 5 липня с. с. (18 липня н. с.) 1917 року полуботківці захопили Київ то звенигородське Вільне козацтво до якого дійшла вістка про бої з росіянами у

¹⁶⁷ Гуржіївські історичні читання. 2015. №10. С. 178.

¹⁶⁸ Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.). Том 1. С. 151.

¹⁶⁹ Сучасність. 1981. №12. С. 78.

місті вирушило з власної ініціативи на допомогу у забраних силою чотирьох потягах на станції Цвітково, захопивши ще гармати приїхало під Київ та на станції Мотовилівка, що українська влада зліквідувала виступ.¹⁷⁰

Навіть Василь Вишиваний у своїй «Автобіографії» відзначав, що: «В тім часі була там розвинена організація «Вільного Козацтва» під проводом члена УНР отамана Олівера, з яким я гарно жив. Ця організація могла мати коло десяти [тисяч] членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіньми. Мали і броневики, які забрали відступаючій російській армії. «Вільне Козацтво» було проти гетьмана, а за Центральною Радою.»¹⁷¹

Коли Вільне козацтво ще не було офіційно підлеглим українському урядові І. Фещенко-Чопівський голова Київської губернської української ради із червня 1917 року надсилав у містя де коїлися безчинства.¹⁷²

Та незважаючи на це неоднорідність руху та селянська схильність до анархізму та специфічне поняття справедливості призводило до насилля, трусів, вбивств, крім того самовільність руху спричиняла те, що козацтвом користувалися для своїх злочинних намірів навіть Звенигородку не оминула банда, що використовувала Вільне козацтво для наживи про що йдеться у повідомленні Звенигородської управи Київському губерніальному комісарові від 21 жовтня с. с. (03 листопада н. с.) 1917 року: «...останнім часом підмостилися сумнівні первні, що не мають нічогосінько спільного ані з революцією ані демократією, безсумнівно первні, що провадять боротьбу за своє володарювання і далекі від ідейности обернули Вільне козацтво скориставшись його несвідомістю в брутальну зброю своїх пожадань ці кермачі Вільного козацтва найпаче перетворили терени міста на бойовище своєї антидержавної діяльності. Самовільні труси за участі безвідповідальної юрби та прагнення тиснути на громадські установи є наріжним каменем програми кермачів Вільного козацтва.

¹⁷⁰ Українське козацтво. 1977. №1-2. С. 20.

¹⁷¹ ЦДАВО Ф.1075, оп. 4, спр. 18.

¹⁷² Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. С. 37.

Все це нервує населення й з душі верне йому думку про відсутність влади та шкодить справі зміцнення революції призводячи до посилення анархії...».¹⁷³

3.3. Соціально-політична взаємодія Вільного козацтва із суспільством та під час першої радянсько-української війни 1917-1918 рр.

Більшовицьке керівництво не визнавало автономних прагнень України та розпочало підготовку до збройного втручання. У цих умовах Вільне козацтво стало важливою складовою оборони, його підрозділи брали участь у мобілізаційних заходах, охороні стратегічних об'єктів, боротьбі з більшовицькими агітаторами та підтримці місцевих органів влади. У багатьох містах саме козацькі формування забезпечували функціонування української адміністрації. Вийшло так, що саме козацький стрижень визначив бік боротьби Вільного козацтва проти інвазії більшовиків.

Значну роль Вільне козацтво відіграло у протидії більшовицьким повстанням. Наприкінці 1917 р. та на початку 1918 р. в різних регіонах України відбувалися виступи прихильників радянської влади, які прагнули встановити контроль над ключовими центрами країни. Козацькі загони брали участь у придушенні таких виступів та підтримували порядок у тилу українських військ. Особливо важливим напрямом діяльності стала боротьба з диверсійними групами та озброєними загонами, що діяли на користь більшовиків. Завдяки доброму знанню місцевості та підтримці населення козаки могли ефективно виявляти підозрілих осіб, контролювати пересування озброєних груп і забезпечувати безпеку комунікацій. Прикладом є діяльність Вільного козацтва в Олександрівці де у його лавах було чимало залізничників, які перешкоджали більшовикам розбираючи колії також більшовики намагалися привласнити броневих автомобілі, що перебували на ремонті в місцевих майстернях, одначе очільник української повітової ради Ю. Магалецький маючи 40 вільних козаків та викликаний на підмогу допомогу з Катеринослава 3-й Гайдамацький курінь у

¹⁷³ ДАКО, ф. 1716, оп. 1, спр. 28. арк. 90, 90 зв.

кількості 250 вояків на чолі з сотником у результаті спільної нічної операції у грудні 1917 року супроти 300 червоногвардійців узяли під контроль 12 панцерників (два з яких були повністю боєздатними) і роззброїли пробільшовицькі елементи 3-ї тилової авторемонтної майстерні.¹⁷⁴ Незважаючи на меншу чисельність козаків у боях за Олександрівку завдяки чиненому спротиву зрештою було домовлено про підкріплення донцями, гайдамаками та був виграний час для прибуття частин 17-го і 63-го полків та кулеметна команда 49-полку, які поверталися з фронту.¹⁷⁵ До збройних сутичок доходило не завжди, бо переважно Вільні козаки розброювали менші більшовицькі загони та патрулювали важливі пункти як пошта, телеграф тощо.

У Катеринославі ситуація для склалася не на користь Вільного козацтва, так більшість військових частин у місці були на боці більшовиків навіть українізовані частини були здеморалізовані і лише один 134-1 Феодосійський полк у 1000 чоловік був на боці українських сил. Нерівномірність сил змальовував очевидець подій І. Мазепа: «Але незабаром ситуація для більшовиків змінилася: на поміч їм прийшли сили з Москви. Приблизно в середині грудня вони дістали від команданта московської округи Муралова кілька вагонів зброї та набоїв через свого уповноваженого Ройзмана, що спеціально їздив у Москву.»¹⁷⁶ Зважаючи на чисельну перевагу більшовиків козаки вдавалися до партизанської тактики завдаючи ударів групами після чого знову розсіювалися також ними руйнувалися залізничні колії задля стримування просування супротивника і хоч бій був програний вільними козаками було стримано більшовиків на добу.

Соціальна підтримка населення залишалася одним із ключових факторів ефективності Вільного козацтва під час війни. Багато громад добровільно надавали козакам харчі, коней, одяг і спорядження. Населення часто інформувало козацькі підрозділи про пересування противника та допомагало

¹⁷⁴ Zaporizhzhia Historical Review. 2021. №25. С. 44-45.

¹⁷⁵ Бондаренко В. Вільнокозацький рух на півдні України (1917-1918 рр.). С. 122-123.

¹⁷⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. С. 40.

організувати оборону населених пунктів. Це створювало тісний зв'язок між військовою діяльністю та громадською підтримкою. Однак війна виявила й численні проблеми організації. Насамперед відчувався брак єдиного командування та чіткої системи управління. Більшість загонів діяла автономно, що ускладнювало координацію під час масштабних бойових операцій. Крім того, козаки часто були недостатньо озброєними та погано забезпеченими порівняно з регулярними військовими частинами.

Серйозною проблемою стала також політична неоднорідність українського суспільства. Частина населення підтримувала Центральну Раду, інші симпатизували більшовикам або займали нейтральну позицію. Це ускладнювало діяльність козацьких формувань і створювало додаткові ризики для їхньої роботи на місцях, наприклад козаки Д. Шевченка на Полтавщині чинили нерівний опір силам М. Муравйова в 500 чоловік, коли Полтавська Рада оголосила свій нейтралітет і хоч сили були нерівні 60-70 козаків партизанською тактикою змогли завдати удару муравйовцям, крім того коли муравйовці дізнавшись хто скоїв на них напад вирядившись для бою були заскочені кулеметним вогнем козаків.¹⁷⁷ Звісне менша чисельність та забезпеченість у козаків загнала їх у глухий кут де вони зазнали поразки.

Під час наступу більшовицьких військ під командуванням Володимир Антонов-Овсієнко на Україну Вільне козацтво брало участь в обороні багатьох населених пунктів. Хоча його сили не могли самостійно зупинити регулярні військові частини противника, козаки сприяли стримуванню наступу та забезпечували прикриття відступу українських підрозділів. Належне віддавав Вільному козацтву Головнокомандувач більшовицькими військами М. Муравйов: «Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одно наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні нрийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався в знаки Звенигородський

¹⁷⁷ Сьомі Череванівські наукові читання. 2024. №7. С.123-126.

повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ся організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати се гніздо, втопити в крові тих, що посмілії підняти руку на червону армію..».¹⁷⁸ Окрім прикриття регулярних військ козаки також направлялися на підмогу частинам, так на допомогу Першому Українському корпусеві, який захищав Київ з півдня у районі Вінниці в грудні 1917 року прибуло кілька сотень Вільного козацтва.¹⁷⁹

Найбільш відомо про опір більшовикам звенигородських козаків проти 8 російської армії зі споминів Ю. Тютюнника: «Особливо видатна операція Вільного Козацтва проти VIII російської армії в районі ст. Бобринська. Тут були скупчені ліпші куріні Звенигородщини, Черкасчини та блисавецщини. Кількість скупченого коло ст. Бобринська козацтва перевищувала 8000. Звенигородців було 4620; вони прибули з власного артилерією і кавалерією. Бій тягся цілий день, при чім обидві сторони понесли значні втрати; він закінчився нічною атакою на Росіян, після якої останні були розбиті й розбіглися в ріжних напрямках. Тут мало не був захоплений головний командант російських військ на Україні Муравйов, який пробивався з Одеси на північ. Здавши охорону ст. Бобринської Черкасцям, решта козацтва з великою здобичю повернула в свої повіти. Під час сеї операції Звенигородцями командував Хведот Бондар (с. Кирилівка), Черкасцями — Водяний, блисавеццями — Кульчицький; всією операцією кермував штаб Звенигородського коша.».¹⁸⁰ Штаб 8 армії планував на станції підтягнути до себе гвардійські частини та 6 і 7 драгунські кавалерійські полки, але там на них вже була готова засідка.¹⁸¹ Історик В. Щербатюк вважає, що ця перемога мала без: «перебільшення можемо твердити, що такий військовий спротив загонів Вільного козацтва військам М. Муравйова перешкодила більшовикам взяти під свій контроль значну частину центральної

¹⁷⁸ Літературно-науковий вісник. 1922. № 2. С. 133.

¹⁷⁹ Романько І. Історія українського війська. Том 2. С. 40.

¹⁸⁰ Ibid. 132.

¹⁸¹ Сучасність. 1981. №12. С. 79.

України та сприяла згодом просуванню українських та австро-німецьких військ вглиб УНР, а відтак витісненню з її теренів російських радянських частин.»¹⁸²

За даними З. Стефаніва на Звенигородщині проти більшовиків: «виступило 20 тисяч озброєного Вільного Козацтва Звенигородщини й сусідніх повітів. Найкраще зорганізовані та озброєні були Гусаківський, Тарасівський, Козацький і Кальниболотський курені.»¹⁸³ У колективній праці «Історія українського війська» стверджується, що загони вільних козаків тримали територію, що сягала Дніпра та обхоплювала залізничні лінії: Знаменка—Помішна—Христинівка — Канів.¹⁸⁴

Під час війни змінилася й сама природа взаємодії Вільного козацтва із суспільством. Якщо на початковому етапі його діяльність була зосереджена переважно на охороні порядку, то тепер дедалі більшого значення набували військові функції. Разом із тим організація продовжувала виконувати роль посередника між державою та населенням, забезпечуючи реалізацію рішень української влади на місцях.

Важливе значення мала діяльність Вільного козацтва М. Ковенка в Києві та навколишніх районах. Тут козацькі загони допомагали підтримувати порядок у столиці, охороняли державні установи та брали участь у боротьбі проти більшовицьких сил під час Січневого повстання 1918 р. Незважаючи на складну ситуацію, вони залишалися одним із головних опорних елементів української влади. У ніч на 5 січня с. с. (18 січня н. с.) операція вільних козаків та військ УЦР охопила близько 30 установ і заводів Києва («Ауто», Деміївський та Південно-Західну залізницю), де було припинено роботу та вилучено зброю, а найважливішим результатом стало роззброєння заводу «Арсенал» — головної бази більшовиків: конфіскація 20 гармат та величезної кількості набоїв дозволила українській владі відкласти початок ворожого повстання.¹⁸⁵ За даними дослідниці Н. Химиці Ковенко утворив цілий полк вільних козаків у складі якого

¹⁸² Науковий історико-філософський журнал. 2017. № 3-6. С. 171.

¹⁸³ Стефанів З. Українські збройні сили 1917-21 рр. Том 1. С. 38.

¹⁸⁴ Історія українського війська. С. 381.

¹⁸⁵ Етнічна історія народів Європи. 2000. №10. С. 60.

було 16 куренів, що було значною силою.¹⁸⁶ Це підтверджують спомини М. Шкільника відомо, що: «Вільне Козацтво під проводом отамана Ковенка дало визначну військову допомогу Центральній Раді. Січові Стрільці, Вільне Козацтво, відділ матросів Чорноморської фльоти і тільки невеликі групи із Богданівського, Полу- ботківського, ім. Богуна полків витримали понад 10-денне большевицьке повстання, якому з півночі насувалась на поміч армія Совнаркому під проводом Антонова-Овсієнка.»¹⁸⁷

Слід зазначити, що діяльність Вільного козацтва мала важливе морально-політичне значення. Його існування демонструвало здатність українського суспільства до самоорганізації та захисту власних інтересів. Козацькі формування стали символом прагнення населення до незалежності та відновлення історичних традицій української державності.

Зважаючи на обставини, коли козацтво було однією з небагатьох сил на боці українського уряду отамана М. Ковенка було назначено комендантом міста Києва. Широкого розголосу набув здійснений М. Ковенком арешт кількох членів парламенту лівих українських есерів, які хотіли порозумітися з більшовиками. Своє ставлення та реакцію на це Грушевського залишив Д. Дорошенко: «Ковенко вплив на поверхню життя десь уже при кінці 1917 року. Як комендант м. Києва виявив велику рішучість в боротьбі з більшовиками. Він зваживсь на такий вчинок, на який мало хто пішов би з тогочасних офіційних провідників українського життя арештував з власної ініціативи членів парламента в самім будинку парламента. Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав від такого порушення конституційно-парламентських звичаїв, але діло було зроблене, й повороту назад не було.»¹⁸⁸

Після захоплення Києва більшовицькими військами у січні–лютому 1918 р. значна частина підрозділів Вільного козацтва була змушена відступити разом із військами Української Народної Республіки. Частина козаків увійшла до

¹⁸⁶Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. №26. С. 9.

¹⁸⁷ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. С.109.

¹⁸⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 216.

складу регулярних військових формувань, інші продовжували діяльність на місцях або брали участь у подальшій боротьбі за українську державність.

Загалом досвід Першої радянсько-української війни засвідчив як сильні, так і слабкі сторони Вільного козацтва. До його переваг належали підтримка населення, високий рівень мотивації, знання місцевих умов та відданість ідеї української державності. Водночас відсутність централізованого керівництва, недостатнє матеріальне забезпечення та слабка координація з регулярною армією суттєво обмежували його бойові можливості.

Отже, соціально-політична взаємодія Вільного козацтва із суспільством стала важливим чинником його розвитку та ефективності. Завдяки тісним зв'язкам із місцевими громадами організація змогла виконувати функції охорони порядку, підтримувати українську владу та брати участь у захисті Української Народної Республіки під час Першої радянсько-української війни 1917–1918 рр. Незважаючи на поразки та організаційні труднощі, Вільне козацтво залишило помітний слід в історії Української революції як приклад громадянської самоорганізації та національного військового руху. Його діяльність продемонструвала важливість суспільної підтримки для функціонування військових формувань і стала одним із проявів прагнення українського народу до створення власної незалежної держави.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки можна сказати, що революція 1917 року спровокувавши колапс інституту влади та подальшу деструкцію органів правопорядку де-далі занурювала Українські землі в анархію. Найбільш вразливим до революційного сум'яття виявилось українське селянство, що з ослабленням органів влади на ньому розпочало соціальне протистояння яке підбурювали політичні агітатори, поголовне дезертирство з імперського війська та чинені дезертирами злочини на шляху додому і пренесена ними ідеї вершити революцію у себе вдома лише посилювало хаос.

За таких умов на Звенигородщині в селі Гусакове місцевою інтелігенцією було створене добровільне військове формування Вільне козацтво, що у романтизованих формах одягу та організації відгукувалося у архаїчній свідомості селянства.

За 1917 рік загони Вільного козацтва поширилися від Центральної України до півдня та Донщини на, що звернув свою увагу український уряд. УЦР побоювалася, що Вільне козацтво може стати осередком «селянського мілітаризму» чи анархізму, перетвориться на інструмент у руках правих, консервативних сил (землевласників), які виступлять проти радикальної земельної реформи, спровокує Тимчасовий уряд у Петрограді на звинувачення України у створенні «незаконних збройних формувань», але де-далі більше розповсюдження та волевиявлення Вільного козацтва змушували УЦР звернути свою увагу на цей рух, крім того проблеми зі створенням власного війська та відсутність власних органів правопорядку відкривало для проводу УЦР в козацтві слушну альтернативу.

Зволікання українського провіду щодо Вільного козацтва та небажання звенигородської верхівки вільних козаків чітко підпорядковуватися спричинило самочинний з'їзд «Всеукраїнський Козачий З'їзд», ініціатори якого намагалися підпорядкувати вільнокозачий рух собі.

Зрештою з'їзд в Чигирині був двоїсти з одного боку, він привернув до себе увагу, що подальше відіграє свою роллю у створенні Реєстрового козацтва для відсічі більшовиків, а з другого лише посіяв дезорганізацію, коли з'явилося два керівних центри – Генеральний секретаріат та Генеральна козацька рада, що загалом для вільнокозачого руху було негативним. У пряму конфронтацію з УЦР козаки не входили маневруючи між романтичним гетьманським ідеалом, як імовірної сили, що може пристати на їх бік у досягненні мети та чільним на той момент урядом УЦР із, яким мали обов'язок разом досягати прав України у складі федеративної Росії.

Остаточна інституціоналізація феномену Вільного козацтва відбулася у листопаді 1917 року із затвердженням Українською Центральною Радою

офіційного Статуту, який закріпив за Вільним козацтвом загальнодержавні військові, правоохоронні та культурно-просвітницькі функції. Отже, попри розмаїття тогочасних дефініцій, його суттю залишалися добровільність, збройний характер та низова селянська основа, а тому Вільне козацтво цілком можна окреслити як добровільне військове формування.

З початком більшовицької війни проти України Вільне козацтво отримало цілковиту підтримку та було оформлено у Реєстрове козацтво і стало важливою складовою оборони, його підрозділи брали участь у мобілізаційних заходах, охороні стратегічних об'єктів, боротьбі з більшовицькими агітаторами та підтримці місцевих органів влади, коли більшість суто військових частин прийняли бік більшовиків чи нейтралітет. У багатьох містах саме козацькі формування забезпечували функціонування української адміністрації. Вийшло так, що саме козацький стрижень визначив бік боротьби Вільного козацтва проти інвазії більшовиків.

Та незважаючи на це неоднорідність руху та селянська схильність до анархізму та специфічне поняття справедливості призводило до насилля, трусів, вбивств, крім того самовільність руху спричиняла те, що козацтвом користувалися для своїх злочинних намірів. Український уряд не зміг опанувати Вільне козацтво офіційно касувавши, його підтримку у формі Реєстрового козацтва.

Соціально-політична взаємодія Вільного козацтва із суспільством стала важливим чинником його розвитку та ефективності. Завдяки тісним зв'язкам із місцевими громадами організація змогла виконувати функції охорони порядку, підтримувати українську владу та брати участь у захисті Української Народної Республіки під час Першої радянсько-української війни 1917–1918 рр. Незважаючи на поразки та організаційні труднощі, Вільне козацтво залишило помітний слід в історії Української революції як приклад громадянської самоорганізації та національного військового руху. Його діяльність продемонструвала важливість суспільної підтримки для функціонування

військових формувань і стала одним із проявів прагнення українського народу до створення власної незалежної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. ДАКО, ф. 1716, оп. 1.
2. Бондаренко В. Олександрівський курінь Вільного козацтва (1917-1920)). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. № 25.
3. Бондаренко В. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2005. № 19. С. 160–165.
4. Ахвутська С. Участь реєстрового Вільного козацтва у війні проти більшовиків (грудень 1917 - січень 1918 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2015. № 10. С. 177–179.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921т. 2. Мюнхен : Прометей, 1951. Т. 2. 241 с.
6. Бондаренко В. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.). Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2016. 599 с.
7. ЛАВРІНЕНКО Ю. Подорож у «Шевченків край». *а*. 1921. № 12. С. 72–91.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Україн. соціолог. ін-т, 1921. 202 с.
9. Черковер И. Антисемитизм и погромы на Украинѣ 1917-1918 гг. Берлин : Ostjtidisches Historisches Archiv, 1923. 332 с.
10. Буквоїд. *Буквоїд*.
URL: https://bukvoid.com.ua/library/pavlo_bogatskiy/z_perezhitogo_spoga_di/1.html (дата звернення: 14.06.2026).
11. Кедровський В. 1917 рік. Віннепег : TRIDENT PRESS LTD, 1967. 470 с.
12. Михайленко П., Кондратьєв я. Історія міліції України. Київ : Генеза, 1997. Т. 1 : (1917-1925). 504 с.

13. Козлов В., Мироненко С. Журнали засідань Временного правительства. Москва : РОССПЭН, 2001. Т. 14 : Март - октябрь 1917 года. 447 с.
14. Винниченко В. Відродження нації. 2-ге вид. Київ-Відень : Христофа Райсера Сини, 1920. 328 с.
15. ЦДАВО Ф.1075, оп. 4, спр. 18.
16. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. 4-те вид. Житомир : Вісн., 1992. 124 с.
17. Задояний В. Українське Вільне козацтво і боротьба з московською навалою. *Українське козацтво*. 1977. № 1-2. С. 19–23.
18. Шкільняк М. Україна в огні й бурі революції. Торонто : BASILIAN PRESS, 1971. 365 с.
19. Биковський Л. Спомини (1918-1922). Мюнхен-Денвер : ДНІПР. ХВИЛЯ, 1971. 144 с.
20. Вільний Козак. URL: https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/storage/npaper/p1917_20/007.pdf (дата звернення: 14.06.2026).
21. Биковський Л. Спогади про початки УВК в 1917. *Українське козацтво*. 1972. № 4 (22). С. 16–18.
22. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. Біла Церква (Відень) : Б-ка “Укр. Козака”, 1923. 29 с.
23. Бойко О. Д. Вільне козацтво. resource.history. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).
24. Верстюк В. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ : Вид-во Олени Теліги, 2003. 1024 с.
25. Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. Історія українського козацтва нариси удвох томах. Київ, 2000. С. 415–448.
26. Вільне козацтво. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/Вільне_козацтво (дата звернення: 02.12.2024).

- 27.Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – № 5–6. – Липень 1917 р. eScriptorium : Репозитарій ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/11475e2b-cc8a-4a5b-92ec-4221c57ce0c8> (дата звернення: 06.12.2024).
- 28.Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його Зізд в Чигирині З.Х 1917. Літопис червоної калини. 1930. Т. 2, № 10. С. 4–7.
- 29.Гай-Нижник П. П. Вільне козацтво. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34567> (дата звернення: 02.12.2024).
- 30.Глущенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917-1990 рр.). URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/2/03.pdf> (дата звернення: 02.12.2024).
- 31.Кравченко М. Г. Прояви козацьких традицій періоду національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/57787> (дата звернення: 02.12.2024).
- 32.Кривоший Г. Українське селянство в Національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 1998. № 4. С. 51–62.
- 33.Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. Київ : Наш час, 2008. 79 с.
- 34.Лободаєв В.М. Вільнокозачий рух у березні – серпні 1917р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ. №791. С. 139-164.
- 35.Лозовий В. С. Історична пам'ять про козацтво в контексті національно-державного відродження в Україні (1917). *Національна та історична пам'ять*. 2013. № 8. С. 271–276.
- 36.Мельничук К. Вільне козацтво України періоду Центральної ради. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки*. 2007. № 10. С. 123–129.
- 37.Мироненко О. М. Юридична енциклопедія - Шемшученко Ю.С. Лексика - українські енциклопедії та словники. URL: https://leksika.com.ua/14580710/legal/vilne_kozatstvo (дата звернення: 04.12.2024).
- 38.Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. Торонто : Гомін України, 1970. 563 с.
- 39.На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / А. Руккас та ін. Харків : Клуб сімейн. дозвілля, 2016. 352 с.
- 40.Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. № 39. С. 199–208.

- 41.Полтавець С. Біографія І. Полтавця-Остряниці: шлях від козака до гетьмана. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. № 47. С. 318–325.
- 42.Скоропадський П. Павло Скоропадський спогади кінець 1917-грудень1918 / ред. Я. Пеленський. Київ Філадельфія : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушев. НАН України, 1995. 477 с.
- 43.Українська Центральна рада: Документи і матеріали. / упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. 590 с.
- 44.Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага : Вид. Фонду ім. Євг. Чикаленка при Укр. Акад. Ком., 1932. 56 с.
- 45.Шамрай С. Київська козаччина 1855 р. (до історії селянських рухів на київщині). 3-тє вид. Київ : Всеукр. Акад. Наук, 1928. 124 с.
- 46.Щербатюк В. Вільнокозацький рух як форма самоорганізації та боротьби селян України 1917 – 1921 років. *Науковий історико-філософський журнал*. 2017. № 3-6. С. 166–172.
- 47.Щербатюк В. М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 рр. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 275–283.
- 48.Бондаренко В. Вільнокозацький рух на півдні України (1917-1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 245 с.
- 49.Лободаєв В. Організація та діяльність київського робітничого вільного козацтва (листопад 1917 – січень 1918). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 10. С. 58–62.
- 50.Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного козацтва (спомини). *Літературно-науковий вісник*. 1922. № 2. С. 125–133.
- 51.Бондаренко В. Вільнокозацький рух у Наддніпрянській Україні та ЗУНР (1918–1919 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія Історія*. 2010. Т. 25. С. 396–402.
- 52.Арнольди С. Задачи понимания истории. Москва : Типо-литографія В. Рихтеръ, 1898. 371 с.
- 53.Джумига Є. Розвиток Вільного козацтва в Катеринославській губернії (1917 – 1918 рр.). *Чорноморська минушина*. . №2.. 2007. Т. 2. С. 1–7.
- 54.Історія українського війська / ред. І. Крив'якевича. Вінінпег : Видавець Іван Тиктор, 1953. 822 с.
- 55.Лободаєв В., Мусієнко В. Генеральна Рада Вільного козацтва становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2001. Т. 6. С. 318–340.
- 56.Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду Визвольних змагань 1917 – 1922 рр. На теренах центральної України : дис. ... д-ра

- іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2024. 455 с.
57. Мілютін С. Вільнокозацький рух 1917–1918 рр. у Глодосах. *Історія & Археологія*. 2024. Т. 1. С. 63–70.
58. Химиця Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду центральної ради. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2010. Т. 26. С. 4–15.
59. Визвольна боротьба науково-популярний часопис / ред. Р. Гунда. Київ : Визвольна боротьба, 2021. 260 с.
60. Богодиста С. Від козака до сотника – проста людина, що творила історію. *Сьомі Череванівські наукові читання..* 2024. Т. 7. С. 123–126.
61. Стефанів З. Українські збройні сили 1917-21 рр.. Париж : СУВ, 1947. Т. 1. 118 с.